

Dag Lindström

Mästarna och deras gesäller Stockholm ca 1400—1600¹

Gesällers och lärlingars förhållanden framstår som en mycket viktig aspekt av skråväsendet. På senare år har olika problemområden kring gesäller och lärlingar också tilldragit sig ett stort intresse inom tysk hantverksforskning.² Till de intressantaste områdena hör onekligen de gesällstrejker och andra arbetskonflikter som bland andra Andreas Griessinger och Reinhold Reith har uppmärksammat och studerat.³ Dessa studier har främst berört 1700- och 1800-talen, men även förhållanden under senmedeltid och tidig modern tid har blivit föremål för en rad undersökningar. Som exempel kan nämnas Wilfried Reininghaus ingående studie av de senmedeltida tyska gesällskapen⁴, liksom de brett upplagda studier av lärlingars och gesällers sociala och ekonomiska förhållanden som har utförts av Kurt Wesoly och Knut Schulz.⁵

I Sverige har gesällers och lärlingars förhållanden på senare tid främst behandlats av Lars Edgren, Birgitta Skarin Frykman och Lars Magnusson.⁶ Dessa studier koncentrerar sig till fr.a 1800-talet. Till skillnad från vad som är fallet inom den tyska hantverksforskningen har förhållanden under äldre tid inte blivit föremål för några modernare studier i Sverige.⁷

Inom ramen för skråväsendet reglerades en rad förhållanden som berörde gesäller och lärlingar. Lärlingar skulle antas under vissa former och på bestämda villkor. Efter ett antal läroår blev lärlingen gesäll. Den gesäll som sedan önskade bli mästare i skrået var också tvungen att uppfylla vissa i skråordningen fastställda krav. Formerna och villkoren för dessa övergångar — antagandet som lärling, från lärling till gesäll och från gesäll till mästare — utgör förvisso ett mycket intressant problemområde. I denna uppsats ska emellertid uppmärksamheten riktas mot en annan sida av gesällproblematiken, nämligen de förhållanden som rådde under själva gesälltiden — i synnerhet hur relationerna mellan mästare och gesäller reglerades inom ramen för skråväsendet. Tonvikten har lagts på gesällernas förhållanden, men någon gång kommer även lärlingar att skymta fram. Själva den empiriska undersökningen omfattar Stockholm under 1400- och 1500-talen. Bakom detta val ligger en önskan att studera förhållanden inom det svenska skråväsendet under en så tidig period som möjligt.

Utgångspunkter

Uppdelningen i mästare, gesäller och lärlingar förknippas i regel med det skråorganiserade hantverket. Det är emellertid viktigt att inte sätta likhetstecken mellan hantverk och skråväsen. För det första fanns det andra yrkesgrupper än egentliga hantverkare som var skråorganiserade.⁸ För det andra var långt ifrån allt hantverk skråorganiserat. Det är inte ens säkert att de "oberoende" hantverkarna i alla svenska städer under senmedeltiden och 1500-talet regelmässigt var organiserade i skrån.

För Stockholms del kan 14 skrån, eller s.k. ämbeten, med säkerhet beläggas redan under senmedeltiden och kring sekelskiftet 1600 fanns åtminstone ett 20-tal skrån i staden. Från andra svenska städer finns endast ett fåtal belägg på hantverksskrån under senmedeltiden. Det är först mot slutet av 1500-talet som skrån i andra städer än Stockholm på allvar börjar ge sig till känna i källmaterialet. Fortfarande rör det sig dock mest om enstaka spridda belägg på i första hand skomakar- och guldsmedsskrån.⁹ Åtminstone i Nya Lödöse tycks det dock ha funnits ett verkligt skråväsende. Mellan 1587 och 1621 har magistraten i denna stad i alla fall tillsatt åldermän för fyra olika skrån.¹⁰ Naturligtvis är det ingenting som hindrar att det även i andra städer än Stockholm kan ha funnits ett väl utvecklat skråväsende (i någon form) långt tidigare än detta framträder i källorna. Det kan vara värt att observera att skråna i regel framträder i källmaterialet i samband med att de erhåller privilegier eller på annat sätt blir föremål för överhetens uppmärksamhet.

Det första belägget på ett skrå i Stockholm härrör från år 1356.¹¹ Även om det finns enstaka belägg också från 1400-talets förra hälft, dröjer det ända till 1400-talets senare del innan ett skråväsende på allvar framträder i Stockholm.¹² I regel tycks dock skråna ha varit både välkända och väl etablerade då de första gången omnämns i källorna. Även när det gäller Stockholm är det alltså rimligt att anta att skråna är av betydligt äldre datum än deras första framträdande i källmaterialet.

Trots att man bör vara försiktig med att behandla skråväsendet som ett rent hantverksfenomen, kan skråväsendet ändå utan alltför stora reservationer påstås vara koncentrerat till stadsbaserat, varuproducerande hantverk.¹³ Produktionen tog i regel formen av s.k. enkel varuproduktion.¹⁴ Enkel varuproduktion skiljer sig från andra former av varuproduktion genom att producenten kontrollerar samtliga delar av produktionsprocessen, d.v.s. han förfogar över råvaror, arbetsmedel och arbetskraft, han kan kontrollera hur och när dessa produktivkrafter sätts i rörelse och han förfogar själv över arbetsresultatet.¹⁵

Det finns stora likheter mellan begreppet enkel varuproduktion och det sätt på vilket t.ex. Karl Heinrich Kaufhold definierar "hantverk".¹⁶ Skillnaden ligger snarast i att begreppet enkel varuproduktion är av en högre generaliseringsgrad och även kan innefatta andra former av varuproduktion än "hantverk".

I det för denna uppsats aktuella fallet är den enkla varuproduktionen integrerad i en feodal samhällsformation och ingår alltså i ett system med feodal

exploatering. Denna exploatering, som förutsätter ett utomekonomiskt tvång, kunde ta sig en rad olika former. En av dessa var rätten att uppbära skatt, bötesandelar och andra avgifter.¹⁷ Den självständige hantverkarens position kan på många sätt sägas likna (skatte)bondens ställning. Marx påpekar också att såväl de små jordbruken som det oberoende hantverket utgjorde underlag för det feodala produktions sättet.¹⁸ Enkel varuproduktion är inte heller någonting som står i motsättning till den feodala samhällsformationen. Den utgör inte någon anomali i den feodala samhällsformationen, den är inte i sig icke-feodal och har inte i sig någon nedbrytande effekt på en feodal samhällsformation.¹⁹

Anders Florén påpekar att producentens möjlighet att förfoga över nödvändig arbetskraft inom ramen för enkel varuproduktion, även innefattar möjligheten att förse sig med den för arbetet nödvändiga supplementära arbetskraften i form av t.ex. gesäller och lärlingar.²⁰ Vilken ställning intog då gesällerna (eller som de i Sverige länge kallades — svennerna) i detta skråorganiserade hantverk? Tiden som lärling och som gesäll hade en dubbel karaktär. Det var både en upplärningstid och en tid av (löne)arbete. Tiden som lärling och gesäll tjänade till att förvärva de kunskaper som var nödvändiga för att själv så småningom kunna etablera sig som mästare. Andreas Griessinger betonar också lärlingstidens socialisationsfunktion. Lärlingen lärdes inte bara upp i yrket, utan även i skråets normsystem och värderingar.²¹ Lärlingen och gesällen utförde också arbete i sin husbondes — mästarens — verkstad mot betalning i form av mat, kläder, husrum och — åtminstone för gesällens del — penninglön. I denna bemärkelse var gesällerna alltså lönearbetare.

Hur ska relationen mellan mästare och gesäller betraktas? I sin undersökning av bagare i Göteborg 1800—1919 betonar Birgitta Skarin Frykman motsättningsarna mellan mästare och gesäller. Hon beskriver förhållandet mellan dem i termer av två olika klasser. Hon karaktäriserar också gesällernas förhållanden i termer som brukar användas om kapitalistiskt lönearbete.²² Inom det skråorganiserade hantverket har det enligt Skarin Frykman alltid funnits två klasser: mästarna som ägde produktionsmedlen, samt lärlingarna och gesällerna som sålde sin arbetskraft. Skarin Frykman betonar här att hon talar om klass som "socioekonomiskt" begrepp, vilket baserar sig på motsatsförhållandet mellan dem som köper och dem som säljer arbetskraft. De två gruppernas skilda förhållande till produktionsmedlen utgör då grunden för att karaktärisera dem som två olika klasser. Hon skiljer detta från uppkomsten av ett klassmedvetande, då — som hon uttrycker det — "klass händer". Detta sker först mot slutet av 1800-talet.²³ Skarin Frykman menar att systemet tidigare hölls ihop genom att skrået och arbetslivet byggdes upp efter familjens princip. Mästaren intog rollen som fader och gesällen rollen som barn. Detta var dock en skenbild som tjänade till att dölja de verkliga motsättningsarna mellan mästare och gesäller.²⁴

Såväl Thomas Bloch Ravn som Lars Edgren bestrider att gesällerna, åtminstone under tidigare perioder, kan beskrivas som lönearbetare i denna bemärkelse. Båda betonar att gesällen utbildades i yrket av mästaren och att gesällrollen endast var ett stadium i hantverkarens livscykel. Edgren menar också att

det inte fanns någon "ren" ekonomisk relation mellan mästaren och gesällen. "Lönerelationen var, som vi sett, 'inbäddad' i sociala förpliktelser av familjär karaktär."²⁵ Edgren ger därmed "familjebanden" mellan mästare och gesäll en mer reell innebörd än Skarin Frykman gör. Familjen var inte enbart en skenbild. Det är i detta sammanhang betydelsefullt att komma ihåg att familjen — eller snarare hushållet — i allmänhet utgjorde produktionsenhet under feodalismen. Produktionen kunde i regel bara organiseras i relativt små enheter. Detta gäller såväl inom jordbruket som inom hantverket. Eventuell kompletterar arbetskraft, såsom drängar och gesäller, var i stor utsträckning integrerad i hushållet.²⁶

Det är viktigt att relationerna mellan mästare och gesäller inte romantiseras. Detta visas inte minst av den tyska forskningen. Samtidigt finns det en risk att motsättningarna mellan dessa grupper överdrivs eller ges en missvisande karaktär. Mästare och gesäller stod inte självklart, under alla tider, i ett permanent antagonistiskt förhållande till varandra. I idealfallet var tiden som gesäll trots allt en temporär och nödvändig förberedelse för tiden som mästare. Om gesällen kunde förvänta sig att efter en tid själv bli mästare, låg det naturligtvis nära till hands att också identifiera sig med mästarerna.²⁷

Det är tveksamt om det är fruktbart eller ens meningsfullt att beskriva relationerna mellan mästare och gesäller i termer av olika klasser. Klassbegreppet får sin mening först när det föreligger ett exploateringsförhållande.²⁸ Det är inte av sig själv givet att en sådan relation förelåg, inte ens när gesälltidens övergångskaraktär försvagades och det blev vanligare att gesälltiden varade livet ut. Däremot bör detta ha fått till följd att motsättningarna mellan mästare och gesäller skärptes.²⁹

Maurice Dobb menar att det stadsbaserade hantverket, åtminstone under ett tidigt skede av städernas utveckling, representerade en form av enkel varuproduktion som saknade klassuppdelning. Det fanns inte heller något drag av kapitalism i detta. Även om en mästare hade ett antal gesäller, fanns det inte någon möjlighet för honom att förvärva någon större del av sin inkomst från gesällernas arbete.³⁰ Dobb menar att gesällens ställning snarare liknade kompanjonens än den anställde tjänarens. Mästare och gesäll arbetade tillsammans i verkstaden och delade samma mat. De ekonomiska skillnaderna mellan mästare och gesäll kan inte ha varit särskilt stora.³¹

För att komma vidare i denna fråga är det nödvändigt att närmare klargöra hur den ekonomiska relationen mellan mästare och gesäller kunde te sig och då närmast hur en exploateringsrelation kunde utvecklas och hur mästare och gesäller kunde komma att inta skilda klasspositioner.

När Skarin Frykman beskriver mästaren som ägare av produktionsmedel och gesällen som säljare av arbetskraft bortser hon från en mycket viktig aspekt, nämligen att även mästaren deltog i produktionen.³² I de färdiga varor, som hade producerats, fanns såväl mästarens som gesällens arbete nedlagt. Produktionen inom ramen för mästarhushållet kan delas upp i två delar, reproduktionsprodukt och merprodukt. På motsvarande sätt kan själva arbetet delas upp i

nödvändigt arbete och merarbete. Reproduktionsprodukten, som alltså motsvarar det nödvändiga arbetet, var den del av produktionsresultatet som var nödvändig för att mästarhushållet skulle överleva fysiskt och för att produktionen skulle kunna fortgå (arbetsmedel, råvaror m.m. måste ersättas).³³

I realiteten producerades naturligtvis inte (alla) de produkter, som var nödvändiga för reproduktionen, inom ramen för mästarhushållet. I stället producerades varor med ett bytesvärde som minst motsvarade subistensproduktens bytesvärde. Trots detta kan det vara vanskligt att påstå att hela subsistensprodukten förvärvades genom byte. Det var nämligen inte ovanligt att även städernas borgare bedrev jordbruk, något som ibland framstår som en ganska betydande binäring.³⁴

Merprodukten, som i sin tur motsvarar merarbetet, utgjordes av det som producerades utöver reproduktionsprodukten. Jag har tidigare påpekat att mästarhushållet var föremål för en feodal exploatering. Hela merprodukten stannade alltså inte inom mästarhushållet. Det är dock möjligt att en del av merprodukten stannade kvar som ett överskott i mästarhushållet.³⁵ Detta betyder emellertid inte automatiskt att gesällerna var exploaterade. Däremot ger existensen av ett sådant överskott en potentiell möjlighet till en exploatering av gesäller. Ett exploateringsförhållande förelåg dock först om mästaren tillägnade sig "gesällens överskott", d.v.s. om gesällen utförde ett merarbete av vilket mästaren tillägnade sig merprodukten. Så länge storleken av denna merprodukt var försumbar är det inte heller meningsfullt att tala om ett exploateringsförhållande.³⁶

Så länge mästaren till stor del själv deltog i produktionen är det inte heller meningsfullt att tala om en klassrelation. Först om mästaren i betydande utsträckning förmådde leva på gesällens (eller gesällernas) merprodukt, d.v.s. när han (helt eller delvis) kunde inta rollen av icke-producent, kan man tala om en fullt utvecklad klassrelation.³⁷ Däremot kunde det naturligtvis långt tidigare uppstå en konflikt mellan mästare och gesäll om överskottets fördelning.

Det är uppenbart att relationen mellan mästare och gesäller kunde ändra karaktär över tiden. Mästare och gesäller kunde komma att inta antagonistiska klasspositioner av typen kapitalägare — lönearbetare. Man ska i detta sammanhang också komma ihåg att övergången från enkel varuproduktion till kapitalistiska produktions- och klassförhållanden inom hantverket kan följa skilda vägar. Gesällerna kan övergå till att bli rena lönearbetare, medan mästarna intar rollen som kapitalistiska icke-producenter. En annan möjlighet är dock att mästarna själva förlorar sin självständiga producentroll, proletariseras och till slut blir lönearbetare.³⁸

Man kan givetvis fråga sig om det överhuvudtaget kan ha funnits något skäl för en mästare att ha en gesäll om denne inte exploaterades. Det är trots allt rimligt att anta att det har medfört fördelar att kunna ha tillgång till en eller ett par gesäller oavsett om dessa har kunnat exploateras eller ej. I många yrken har det säkert varit, om inte omöjligt, så i alla fall en nackdel att arbeta ensam i verkstaden. Tillgång till suplementär arbetskraft, i form av lärlingar, gesäller eller andra hushållsmedlemmar, kan också ha möjliggjort en viss arbetsdelning

inom mästarhushållet, något som skulle kunna ha haft en produktivitetshöjande effekt, vilket i sin tur skulle förbättra möjligheten att åstadkomma ett överskott, oavsett om detta överskott fördelades inom hushållet eller restlöst tillföll mästaren. Den uppgift som gesäller och lärlingar fyllde i mästarhushållet kunde säkert fyllas även av andra medlemmar av mästarhushållet, t.ex. av mästarens hustru och barn. Från Tyskland finns också exempel på att även hustrun och eventuella döttrar skulle räknas med då mästarens tillåtna arbetsstyrka begränsades.³⁹ Det kan sannolikt också ha inneburit en viss social trygghet att ha tillgång till gesäller, i och med att mästaren för sin försörjning då inte var helt utlämnad åt sin egen arbetsinsats och sin egen arbetsförmåga. Men även om mästaren kunde räkna med att vid behov få, åtminstone en del av sin försörjning, genom gesällernas arbete, är det inte säkert att ett sådant potentiellt merarbete normalt realiserades. Vidare kan man inte heller bortse från möjligheten att innehavet av gesäller och lärlingar gav en viss social prestige.

Förhållandet mellan mästare och gesäll kan alltså inte utan vidare beskrivas i termer av en exploaterings- och klassrelation. Gesällens ställning skiljer sig, i alla fall i idealfallet, från den proletariserade lönearbetarens, genom att han var integrerad i mästarens hushåll och med tiden själv skulle bli mästare. Jag har ovan också försökt att diskutera under vilka förutsättningar man kan tala om en exploaterings- respektive klassrelation mellan mästare och gesäll. Det finns en potentiell konflikt inbyggd i förhållandet mellan mästare och gesäll, oavsett om denna får karaktären av en klasskonflikt eller ej. Det går också att i relationen mellan mästare och gesäll urskilja en potentiell utvecklingsväg mot exploaterings- och klassrelationer. Samtidigt som förhållandet mellan mästare och gesäll kan vara konfliktfyllt finns också en möjlighet till en reell eller skenbar konsensus mellan mästare och gesäller.

För att komma vidare i frågan om gesällernas förhållanden och deras relationer till mästarna är det självfallet nödvändigt att också vända sig till ett konkret empiriskt material. Syftet är här inte att tidfästa eller på annat sätt studera den eventuella uppkomsten av klassrelationer inom det skråorganiserade hantverket, utan att studera relationerna mellan mästare och gesäller under ett så tidigt skede av det svenska skråväsendet som möjligt.

Relationerna mellan mästare och gesäller Stockholm ca 1400—1600

Om relationerna mellan mästare och gesäller under senmedeltiden och 1500-talet ska kunna studeras närmare, måste undersökningen snävas in geografiskt till Stockholm — den enda svenska stad från vilken det finns ett källmaterial som överhuvudtaget tillåter en sådan studie för tiden före 1600-talet.

Det viktigaste källmaterialet utgörs av bevarade skråordningar. Det rör sig om sammanlagt 17 stycken, inklusive kopparsmedernas skråordning från 1602.⁴⁰ Till detta kommer också bältarsvennernas skråordning, tillkommen före år 1437.

Detta är egentligen en skråordning för ett gesällskap, men här återfinns också en hel del regleringar av relationer mellan mästare och gesäller — främst i form av tillägg till den ursprungliga texten.⁴¹ Det bör i detta sammanhang poängteras att skråordningarna är normativa källor. Detta medför källkritiska problem, vilka i stor utsträckning är likartade dem som är förknippade med användandet av äldre lagmaterial som socialhistoriska källor.⁴² Dessa källor innehåller *normeringar* av vissa förhållanden — inte *beskrivningar* av dem. Någon möjlighet att kontrollera i vilken utsträckning skråordningarnas bestämmelser har följts och om överträdelser har beivrats finns inte. Man måste också fråga sig vems normer skråordningarna ger uttryck för. Alla de bevarade skråordningarna har antingen utfärdats eller stadfästas av stadsstyrelsen och/eller kungen. Detta behöver emellertid inte ha haft någon betydande inverkan på det område som gäller relationerna mellan mästare och gesäller. Det är sannolikt att det är andra områden som främst har intresserat stadsstyrelsen och kungamakten. Det är inte heller givet att skråets egna normer har stått i motsättning till stadsstyrelsens eller kungens önskemål och intressen. Likaså är det svårt att bilda sig en uppfattning om hur aktiva dessa parter har varit i samband med stadfästelser av skråordningar och i vilken utsträckning, liksom på vilka områden, innehållet i skråordningarna har påverkats.⁴³

I någon mån kan också Stockholms tänkeböcker ge uppgifter om gesäller och lärlingar. Det rör sig dock mer om kompletteringar till skråordningarnas uppgifter än om verifieringar av dem. Gesäller och lärlingar uppträder också mycket sparsamt i tänkeböckerna.

Källmaterialet sätter alltså gränser för vad som är möjligt att studera, vilket också automatiskt tvingar fram en insävning och precisering av frågeställningen. Det är i stort sett omöjligt att direkt studera gesällernas och lärlingarnas förhållanden och deras relationer till mästarna. Undersökningen kommer i stället att i huvudsak koncentreras till frågan om hur dessa förhållanden har normerats inom ramen för skråväsendet och om dessa normer har haft någon bestämd funktion och i så fall vilken.

Verkstadsstorlek

Innan innehållet i skråordningarna tas upp till behandling kan det vara av betydelse att först säga någonting om verkstadsstorleken. Ju längre tillbaka i tiden vi går, ju svårare blir det visserligen att få grepp om verkstädernas och mästarhushållens storlek. Det synes emellertid inte ha funnits något direkt "överskott" på gesäller och lärlingar. För att kunna göra några som helst kvantifieringar på detta område är det nödvändigt att gå framåt i tiden till 1600-talets början. Folke Lindberg har för Stockholms del analyserat mantalslängden för Älvsborgs lösen 1613. Det framgår av denna att antalet avlönade personer per mästare i genomsnitt var mindre än en.⁴⁴ Fördelningen var emellertid ojämn — såväl inom som mellan olika yrkesgrupper. Guldsmederna hade flest avlönade, i medeltal ca tre

stycken. Några guldsmeder hade så många som fem. Skomakarna kan få illustrera den ojämna fördelningen inom samma yrkesgrupp. Några skomakare hade tre gesäller, medan fem av de 25 skomakarna inte hade någon avlönad person i sitt hushåll.⁴⁵ År 1619 fanns också en kopparslagare i Stockholm, som hade åtminstone fem gesäller.⁴⁶

Ännu under 1600-talets senare del tycks det genomsnittliga antalet gesäller per mästare i Stockholm ha varit mindre än en. Antalet lärlingar var ungefär lika stort. Däremot var fördelningen av gesäller både inom och mellan yrkesgrupper liksom tidigare ojämn. En intressant nyhet är att den för byggnadshantverken senare så typiska strukturen med en stor mängd gesäller per mästare och många gifta gesäller, kan skönjas i Stockholm redan under 1600-talets andra hälft.⁴⁷

I andra svenska städer tycks verkstadsstorleken i regel ha varit än mindre. 1615–1616 ska det i Arboga ha funnits 53 hantverkare och endast nio avlönade biträden, vilka fördelade sig på sju verkstäder.⁴⁸ Men även i Arboga har det funnits hantverkare med något fler gesäller. 1461 omtalas i Arboga tänkebok en guldsmed som hade tre gesäller.⁴⁹

Även om underlaget alltså är mycket bräckligt är det inte någon djärv gissning att påstå att verkstäderna i regel var små, med kanske en eller högst ett par gesäller och eventuellt även en lärling. En del mästare hade överhuvudtaget inte några gesäller. Samtidigt har det också funnits enstaka något större verkstäder med tre eller fyra gesäller och en eller två lärlingar. Med denna struktur har det knappast funnits någon möjlighet för mästare att uppträda som icke-producenter. I realiteten har det nog också varit en relativt begränsad skara mästare som i någon betydande utsträckning har kunnat tillägna sig ett överskott uppkommet genom gesällers arbete. I den mån detta har förekommit är det inte osannolikt att överskottet i första hand har ackumulerats för att möjliggöra ett socialt och ekonomiskt avancemang till en position som köpman. Ur en rent kvantitativ synvinkel synes det inte heller ha varit en omöjlighet för gesäller att bli mästare. Deras numerär tycks inte ha varit påfallande stor i jämförelse med antalet mästare. Det finns inte heller några tecken på livstidsgesäller i svenska städer under 1400- och 1500-talen, eller på att gesäller redan då bildade egna hushåll. Lärlingarnas numerär är ännu svårare att komma åt än gesällernas. De få indikationer som finns tyder dock på att antalet lärlingar var tämligen begränsat. Under den här aktuella tiden tycks det inte heller ha funnits några hinder för lärlingen att bli gesäll. Att döma av bevarade skråordningar tycks i stället det förhållandet ha rått, att lärlingen automatiskt blev gesäll i och med att han hade tjänat ut ett fastställt antal läroår.

Mästarna har alltså i regel förfogat över en mycket begränsad arbetsstyrka i sina verkstäder. I en del fall har denna arbetsstyrka också varit formellt begränsad genom bestämmelser i skråordningarna.

Begränsningar av arbetsstyrka och arbetsmängd

I några skråordningar begränsas det antal gesäller som en enskild mästare fick ha. En skomakare fick enligt skåordningen inte ha mer än tre gesäller och en lärling, såvida inte samtliga mästare som förmådde hålla en gesäll redan hade minst en var. Här slås också fast att gesällerna hade rätt att tjäna hos den mästare de själva valde.⁵⁰ En köttmånglare fick inte ha mer än en gesäll och en lärling. Hade någon mästare två gesäller skulle han låta en av dem lämna hans tjänst.⁵¹ En guldsmed fick ha två gesäller. Hade han så mycket arbete att han hade behov av fler gesäller fick han dock tillsätta tre eller fyra gesäller så länge som han hade behov av dem. Ingen mästare fick dock hålla fler än fyra gesäller till förfång för sina ämbetsbröder.⁵² I skomakarnas och skinnarnas skråordningar återfinns också direkta begränsningar av hur mycket arbete gesällerna fick utföra. En skomakargesäll fick inte barka mer än en hud varje halvår.⁵³ En skinnargesäll fick inte beta mer än 30 skinn om året.⁵⁴ Liknande begränsningar av arbetsmängd och fr.a. av antalet gesäller och lärlingar är kända även från tyska skrån. Mästarens arbetsstyrka inskränktes ofta till en eller ett par gesäller samt en lärling.⁵⁵

Folke Lindberg menar att det här rör sig om produktionsbegränsningar, vilka — såsom ett nödvändigt komplement till prisregleringar och kvalitetskontroll — hade till uppgift att upphäva konkurrensen mellan mästarna. Skråna strävade efter att garantera varje mästare en tryggad försörjning genom att bekämpa konkurrenter utanför skrået och genom att begränsa konkurrensen mellan skråets medlemmar. Alla skråordningar innehåller också i större eller mindre utsträckning bestämmelser som kan uppfattas som konkurrensbegränsande.⁵⁶ Själva termen ”konkurrensbegränsning” är dock enligt min mening mindre lyckad i detta sammanhang. Uttrycket antyder att konkurrens på en ”fri” marknad egentligen var det naturliga tillståndet.⁵⁷ Jag föredrar att i stället beteckna dessa bestämmelser som konkurrenshindrande, vilket skulle markera att de snarare syftade till att hindra ämbetsbröderna från att tillfoga varandra ekonomisk skada än att upphäva ett tillstånd av fri konkurrens. Bestämmelserna har tjänat till att förhindra, för skrået sönderslitande, konflikter. Det gällde att inom gruppen, så rättvist som möjligt, fördela ett begränsat näringsutrymme. Syftet var däremot inte att fungera som en slags kartell för att pressa upp priser till en konstlat hög nivå.⁵⁸

Begränsningar av den ”supplementära” arbetskraften är trots allt ganska sällsynta. Som framgått begränsas gesällernas arbete endast i två skråordningar från Stockholm och då gäller det bara en bestämd typ av arbete. Det är inte heller fler än tre skråordningar som innehåller direkta begränsningar av arbetsstyrkan och i två fall medges också undantag från dessa begränsningar. Att bestämmelserna är så pass mjuka, menar Lindberg, beror på att antalet gesäller och lärlingar var så litet att något behov av begränsningar ofta inte förelåg i praktiken.⁵⁹ Det kan här noteras att det just inom skomakar- och guldsmedshantverken tycks ha rätt en relativt god tillgång på gesäller.

Arbetsprocessen

Bestämmelser som reglerar arbetsprocessen är påfallande få i skråordningarna. I köttmånglarnas skråordning finns dock ovanligt utförliga bestämmelser om hur gesäller skulle göra uppköp av kött. Mästarna var skyldiga att undervisa sina gesäller om hur uppköpen skulle gå till, så att de inte skulle göra sig skyldiga till några oegentligheter i samband med dessa. Köttmånglargesällen skulle vara "förnumstig" i sina inköp. Han skulle inte köpa upp sjuka djur eller kor som snart skulle kalva. Om gesällen på grund av lättja eller för sin egen vinning gjorde inköp som var till skada för husbonden eller staden, skulle gesällen själv stå för kostnaden.⁶⁰ En murmästargesäll fick inte företaga något arbete utan att först ha tillfrågat sin husbonde och fått dennes samtycke.⁶¹ En kopparslagargesäll fick inte utan tillstånd bearbeta sin husbondes koppar.⁶²

Närmare än så kommer vi inte direkta upplysningar om hur arbetet har varit organiserat. Dessa uppgifter är helt otillräckliga för att bygga upp en bild av arbetsorganisationen i verkstäderna — i vilken mån det har rått någon bestämd arbetsdelning mellan mästare och gesällere o.s.v. Här är vi helt hänvisade till generella antaganden och eventuella analogislut utifrån förhållanden i andra städer eller under senare perioder. Den ringa mängden gesäller talar dock för att arbetsdelningen inte kan ha varit särskilt långt driven.

Löner

Mästarna förutsätts ha förfogat över och sålt de färdiga produkterna. Gesällerna och lärlingarna ersattes för sitt arbete genom att de levde i mästarens kost, d.v.s. de bodde och åt hos mästaren och erhöll eventuellt andra naturaersättningar såsom kläder. Gesällerna erhöll dessutom lön, något som klart framgår av de flesta skråordningar. I regel är skråordningarna dock mycket sparsamma med närmare upplysningar om dessa gesälllöner.

Den enda egentliga uppgiften om lönenivå återfinns i skinnarnas skråordning. Den innehåller en begränsning av gesällönernas nivå. Ingen mästare skulle ge sin gesäll mer än 6 öre i veckan. Gav någon sin gesäll mer, skulle han betala böter till skrået. Undantag medgavs dock för en gesäll som "sitt mästaretycke väl förstår i sin mästares frånvaro och flitig är uti sitt arbete". Han skulle få en mark i veckan av sin mästare. I samma skråordning talas också om en god gesäll som kunde tjäna tio eller tolv mark om året, vilket alltså antyder att lönen normalt låg en bra bit under den maximala nivån.⁶³ I några skråordningar antyds att gesällernas löner inte var fastlagda till en bestämd nivå och att de kunde vara beroende av gesällens kunnande. En murmästarlärling skulle stanna kvar hos sin husbonde det första året sedan lärotiden var slut. Han skulle då "tjäna för lön efter hans lärdom efter två goda bröders sägn".⁶⁴ Enligt Gustav Vasas mönsterskråordning för skomakare skulle en gesäll tjäna sina två första år hos samma mästare som han hade gått i lära hos. Kunde de då inte enas beträffande lönen, skulle ämbetets äldermän avgöra saken.⁶⁵

I ett par skråordningar inskräps också gesällernas rätt att verkligen få ut sin lön. Enligt murmästarnas och guldsmedernas skråordningar, skulle en mästare, som försökte undanhålla gesällen hans lön, vara tvungen att betala ut denna och dessutom betala böter till skrået.⁶⁶

Arbetsdagen

Hur lång var gesällernas arbetsdag? Inom tysk hantverksforskning är det inte ovanligt att gesäller och lärlingar anses ha haft en arbetsdag om 15–16 timmar.⁶⁷ Arbetsintensiteten var emellertid i regel tämligen låg och det förekom många avbrott i arbetet.⁶⁸ Kurt Wesoly påpekar också att man inte får tänka sig en fast arbetsdag som alltid började och slutade vid samma klockslag. Den mycket långa arbetsdag, som ibland påtalas, var i själva verket den maximala arbetsdagen, räknad från den tidpunkt då arbetet tidigast fick påbörjas till den tidpunkt då det skulle avslutas. I normala fall bör en gesäll under medeltiden inte ha arbetat mer än ca tolv timmar om dagen.⁶⁹ Den förindustriella arbetsrytmen anses överhuvudtaget av flera forskare utmärka sig genom sin ojämna karaktär. Perioder av vila varvades med perioder av mer intensivt arbete. Varken arbetsdagen eller arbetsveckan hade klart fixerade gränser.⁷⁰ Birgitta Skarin Frykman har också för en betydligt senare period påtalat skillnaderna mellan industriarbetets fixerade arbetstider och hantverkets betydligt mer obestämda arbetsdag.⁷¹

För Stockholms del återfinns direkta uppgifter om gesällernas arbetstider endast i bältargesällernas skrå. I ett tillägg från 1437 till detta skrå sägs att den gesäll som fick lön var skyldig att stiga upp klockan tre på morgonen och att arbeta till klockan nio på kvällen.⁷² Detta skulle då ge en arbetsdag om 18 timmar, vilket ter sig orimligt. I bältargesällernas skråordning finns också en något yngre bestämmelse, som säger att en gesäll som tjänar för lön ”bör” arbeta vid ljus från 14 dagar före Mikaelsmässan (30 september) fram till 14 dagar före fastegången.⁷³ Detta skulle i stället innebära en arbetsdag om kanske tio till tolv timmar. Folke Lindberg menar att den första bestämmelsen var uppenbart orimlig och att den knappast kan ha tillämpats i praktiken, eftersom gesällerna i så fall skulle ha behövt arbeta vid ljus en betydligt större del av året.⁷⁴ Man kan då givetvis fråga sig varför en bestämmelse, som var uppenbart orimlig och egentligen aldrig kunde tillämpas, har införts i skråordningen.

Det finns dock ett annat möjligt sätt att tolka de två bestämmelserna i bältargesällernas skrå. Om arbetsdagens längd antas ha varierat, behöver de nämligen inte ha stått i motsättning till varandra. I enlighet med Wesolys resonemang ovan skulle den första bestämmelsen innebära att gesällen stod till sin husbondes *förfogande* för arbete under *maximalt* 18 timmar om dygnet. Därmed anges också att gesällen under en del av dygnet *inte* var förpliktigad att arbeta. Den andra bestämmelsen utgår i stället från en mer *normal* arbetsdag. En gesäll borde i regel arbeta så många timmar att han behövde arbeta vid ljus under den

angivna delen av året. Wesoly påpekar också att det ofta inte var gesällerna som var den egentliga målgruppen när arbetsdagens maximala längd fastställdes. I själva verket reglerades den tid det var förbjudet att arbeta.⁷⁵ En sådan maximering av den tillåtna arbetsdagen får sin naturliga förklaring om skrået strävade efter att så jämnt som möjligt fördela ett begränsat näringsutrymme. En begränsning av den tillåtna arbetsdagens längd kan ses som ett medel i denna strävan.

Det brukar också anses att antalet arbetsfria dagar, särskilt före reformationen, var mycket stort. Folke Lindberg räknar med ca 270 kyrkligt tillåtna arbetsdagar per år före reformationen, men påpekar också att man ska komma ihåg att den allmänna inställningen till helgdagsarbete var mer tolerant före reformationen än efter.⁷⁶

Seden att inleda arbetsveckan med en ledig dag, den s.k. frimåndagen (ty. blauer Montag), var långt fram i tiden ett välkänt inslag i hantverkar- och gesällkulturen.⁷⁷ Frimåndagar var inte heller okända i 1500-talets Stockholm. År 1517 beslöt skräddarämbetet att ingen mästare skulle tillåta sina gesäller att ta frimåndag.⁷⁸ Under 1600- och 1700-talen gjordes i Sverige flera försök att föbjuda frimåndagar, men bruket levde uppenbarligen kvar trots detta.⁷⁹

Gesällens skyldighet att arbeta

Även om arbetsdagens längd inte var fixerad och året innehöll en stor mängd arbetsfria dagar, kunde gesällen inte ostraffat utebli från arbetet. Gesällen var självklart skyldig att arbeta åt sin mästare och husbonde och han kunde bestraffas om han försummade sitt arbete. Vi har tidigare sett att köttmånglargesäller kunde bestraffas om de misskötte sitt arbete. Gesällen fick inte heller efter eget huvud bestämma när hans arbetsdag skulle ta sin början. Om en bältaregesäll inte kom i tid till sitt arbete, betraktades hela arbetsdagen som försummad. Fyra försummade arbetsdagar betydde att gesällen riskerade att i fortsättningen förvägras arbete hos mästare i bältarskrået.⁸⁰ Många andra skråordningar innehåller också bestämmelser om bestraffning av gesäller som uteblev från husbondens arbete. En murmästargesäll skulle ersätta sin husbonde för den försummade arbetstiden.⁸¹ En bagargesäll skulle böta ett öre till ämbetets bössa och dessutom tre mark vax för vart och ett av de bak som han hade uteblivit ifrån.⁸² En tunnbindargesäll skulle betala böter och arbeta igen den tid han hade försummat. Gällde det mer än två dagar hade husbonden rätt att sätta honom i stadens häkte.⁸³ Om en guldsmedsgesäll hade gjort sig skyldig till något dylikt, skulle åldermännen i skrået utse två mästare att rannsaka ärendet.⁸⁴

En smedsgesäll, som uteblev från arbetet, skulle efter stämmodagen arbeta kvar hos sin husbonde två dagar för varje försummad dag. Märkligt nog sägs på ett annat ställe i skråordningen att en gesäll, som uteblev från sitt arbete i fastlagsveckan, var tvungen att stanna kvar lika många dagar som han hade försummat. Här sägs också att en mästare som uppmanade andra mästares ge-

säller att inte arbeta i fastlagsveckan skulle betala böter för detta.⁸⁵ Tydligt har det varit mindre allvarligt att utebli från arbetet under fastlagsveckan och kanske har det t.o.m. rätt oenighet bland mästarna om gesällerna verkligen var tvungna att, eller ens borde, arbeta under denna vecka. Det är väl inte heller otänkbart att fastlagsveckan tidigare också hade varit arbetsfri tid.

*Ingåendet av arbetsavtalet och gesällens
bindning till sin mästare*

Kurt Wesoly konstaterar att det inte var någon privat angelägenhet mellan mästaren och gesällen att sluta ett arbetskontrakt, utan att skrået angav normer som båda sidor hade att rätta sig efter.⁸⁶ Även i Stockholm fanns bestämda regler för hur gesäller skulle tas i tjänst, regler som både mästarna och gesällerna var tvungna att rätta sig efter.

Enligt stadslagen skulle s.k. legohjon tas i tjänst vid bestämda tider på året — stämmodagarna — vilka inföll vid påsk och Mikaelsmässan (30 september).⁸⁷ Likartade bestämmelser återfinns också i många skråordningar. Gesällerna skulle tas i tjänst på bestämda stämmodagar och för bestämda tidsperioder. Stämmodagarna var emellertid inte alltid desamma som de i stadslagen angivna. Köttmånglarnas stämmodag inföll vid Valborg och murmästarna hade sin vid Allhelgona (1 november).⁸⁸ Rimligtvis förutsattes att gesäller skulle antas för minst tiden fram till nästa stämmodag. I flera fall anges också att gesäller skulle antas för minst ett halvt eller ett helt år. En skinnargesäll kunde dock antas för endast ett kvarts år. I dragarnas skråordning påpekas särskilt att ingen fick leja daglönare från gatan. Gryt- och kanngjutarnas skråordning slår fast att inga drängar eller gesäller fick bli tillstadda att tjäna för veckolön utan endast för hela eller halva år. Om denna bestämmelse överträdde skulle så väl husbonden som gesällen bötfällas.⁸⁹

Bestämmelsen i smedernas skråordning kan dock tolkas som att gesäller kunde ges arbete upp till åtta dagar utan att husbonden behövde anta honom för längre tid.⁹⁰ En rimligare tolkning är emellertid att det i stället rör sig om en slags prøvotid upp till en vecka. Inom det tyska skråhantverket var det också vanligt med en prøvotid om en eller två veckor innan en gesäll slutgiltigt antogs.⁹¹

Gesällen var alltså bunden till sin husbonde under längre perioder, i regel minst ett halvår. Han fick inte lämna sin husbonde före stämmodagen. Att rymma ifrån sin husbonde var ett mycket allvarligt brott. Ingen murmästare fick ge arbete åt en lärling eller gesäll, som hade rymt från sin husbonde, innan detta hade retts ut med husbonden.⁹² Enligt Johan III:s privilegium för Stockholms skräddare hotades en gesäll eller lärling som olovligt lämnade sin husbonde av "torn och häkte".⁹³ En kopparslagargesäll som utan lov lämnade sin husbonde skulle utestängas från arbete i ämbetet under tolv veckor.⁹⁴ Den mästare som tog en förrymd gesäll i arbete riskerade också att bestraffas. Bestämmelser som på

liknande sätt band gesällen till mästare, i allmänhet för ett halvt eller ett helt år i taget, återfinns också inom det tyska skråväsendet. Även i tyska städer hotades gesällen av utestängning från arbete hos skråets mästare, om han rymde från sin husbonde.⁹⁵

Om en mästare antog en gesäll mellan stämmodagarna, var han i flera fall skyldig att kontrollera att gesällen hade lämnat sin förre husbonde med dennes goda minne. Den skomakare som antog en gesäll som lämnat sin husbonde mellan stämmodagarna, utan att med två andra skomakare som vittnen ha tillfrågat den förre husbonden, skulle betala en tunna öl i böter till ämbetet.⁹⁶

Gesällerna fick inte heller samtidigt lova bort sig till flera olika mästare. Den skomakar- eller smedsgesäll som gjorde detta riskerade att råka mycket illa ut. Han skulle nämligen enligt dessa skråordningar utestängas från arbete under ett års tid.⁹⁷

Det är vanligt att skråordningarna innehåller speciella bestämmelser för hur man skulle förfara då främmande gesäller anlände till staden mellan stämmodagarna. Vi vet inte mycket mer om gesällvandringar i Sverige under denna tid än att sådana uppenbarligen förekom.⁹⁸ Vandringstväng återfinns inte i svenska skråordningar förrän på 1620-talet.⁹⁹ Bestämmelser i äldre skråordningar från Stockholm antyder dock att det var en välkänd företeelse att främmande gesäller anlände till staden. Redan i bältargesällernas skråordning talas om gesäller som kommer vandrande.¹⁰⁰

Kom en främmande gesäll och ville ta tjänst hos en timmerman, skulle han enligt skråordningen visa upp "brev och skäl för sig, att han är äkta och rätta och med minne och like skild från den man han tjänte".¹⁰¹ Kom en främmande smedsgesäll till staden mellan stämmodagarna och gick till en mästare för att förse sig med arbete och en annan mästare lockade iväg honom före nästa stämmodag skulle denne betala böter till ämbetet.¹⁰² Enligt ett tillägg till skomakarnas skråordning fick den mästare, som behövde en gesäll, anta en främmande gesäll även mellan stämmodagarna. Detta skulle dock ske med åldermannens tillstånd och fyra mästaressamtycke.¹⁰³ Om det kom främmande gesäller eller drängar, som ville ta tjänst hos en guldsmed, skulle den mästare som de kom till underrätta åldermännen och bisittarna i ämbetet innan han tog någon i tjänst. Vidare omtalas i skråordningen att om det senare kom brev eller bud om att gesällen eller drängen tidigare hade uppträtt orättfärdigt, skulle han utestängas från arbete, såvida han inte gick med på att stå till rätta inför hela ämbetet eller inför stadens råd, om ärendet inte kunde lösas inför ämbetet. Skråordningen tycks här i första hand syfta på gesäller eller drängar som hade rymt från sina husbönder.¹⁰⁴ En främmande tunnbindargesäll fick inte tas i tjänst med mindre än att han kunde förete "brev eller bevis" på hur han tidigare hade uppträtt. Detta var emellertid inte nog. Hans yrkeskunskaper skulle också prövas genom att han hos åldermannen skulle tillverka två ölfat och ett tranfat. Godkändes detta arbete skulle han betala tre mark till ämbetets bössa och fick sedan ta tjänst hos vilken mästare han själv ville. Kunde han däremot inte sitt arbete skulle han i stället sättas i lära.¹⁰⁵ Kom det främmande gesäller eller drängar till

gryt- eller kanngjutarna hade de 14 dagar på sig att "förse" sig med husbönder.¹⁰⁶ Hos snickarna skulle två mästare förordnas varje kvartal att se till att tyska eller andra främmande gesäller som kom till staden anvisades en mästare som nyligen hade varit utan gesäll. Ville den mästaren inte ta gesällen i tjänst skulle de gå vidare till en annan mästare som de också visste hade varit utan gesäll.¹⁰⁷ Främmande kopparsmedsgesäller skulle anmäla sig för åldermannen, hos vilken de skulle vederfaras "ärlig förfordring och hantverkets bruk". Ingen kopparsmed fick ta en främmande gesäll i tjänst utan att åldermannen visste om detta.¹⁰⁸ I murmästarskrået återfinns en bestämmelse som ser ut att tillvarata stadens gesällers intressen gentemot främmande gesäller. En murmästare fick nämligen inte anta en främmande gesäll till arbete så länge det fanns gesäller som gjorde "stadens rättighet" och gick utan arbete.¹⁰⁹

På detta område rådde alltså enligt skråordningarna inte något enhetligt bruk i Stockholm. Enligt vissa skråordningar kunde de nyanlända gesällerna själva välja vilken mästare de ville ta tjänst hos. Enligt andra skråordningar var mästaren tvungen att underrätta åldermannen och eventuellt invänta tillstånd innan han antog en främmande gesäll. Slutligen finns det också skråordningar enligt vilka det fanns ett utvecklat system för att fördela gesällerna och att anvisa de nyanlända gesällerna en bestämd husbonde. Systemet att anvisa vandrande gesäller en bestämd arbetsplats, den s.k. omskådningen, är ett välkänt fenomen inom skråväsendet. Under senare perioder har det ofta uppstått konflikter mellan mästarna och gesällerna om vilka som skulle kontrollera omskådningen.¹¹⁰ Den som kontrollerade omskådningen kontrollerade ju även gesällernas arbetsmarknad och mästarnas tilldelning av gesäller. Omskådningen var allmänt känd även inom tyskt hantverk. Här låg makten att anvisa arbetsplats ofta hos gesällerna. Däremot antas ofta att det under 1200- och 1300-talen i regel var skrået som skötte om denna förmedling.¹¹¹ Något omskådningsförfarande under kontroll av gesällerna, eller spår av det ceremoniel som ofta hängde samman med den av gesällskapen kontrollerade omskådningen, kan inte påvisas i senmedeltidens och 1500-talets Stockholm. Något annat vore väl inte heller att vänta med tanke på gesällskapens och gesällvandringarnas troligen inte alltför omfattande utbredning i Sverige och Stockholm under denna tid.

Tubbning

Att gesällen var bunden till sin husbonde för en längre tid innebar inte bara att gesällen inte fick lämna sin husbonde. Andra mästare fick inte heller konkurrera om dessa gesäller och deras arbetskraft. Det var förbjudet att försöka locka till sig — tubba — en annan mästaress gesäll. Guldsmidernas, gryt- och kanngjutarnas och kopparsmedernas skråordningar innehåller direkta förbud mot tubbningar. Såväl mästaren som tubbade som gesällen som lät sig tubbas skulle bestraffas med böter.¹¹² I bagarnas skråordning finns ett generellt förbud för mästare att locka till sig varandras legofolk.¹¹³ Skinnarnas skråordning förbju-

der också mästarna att låta någon annans gesäll hjälpa till med något arbete utan att gesällens husbonde hade gett sitt samtycke därtill. En liknande bestämmelse återfinns också i bältarsvennernas skråordning. Dessa två bestämmelser, som i tiden skiljer sig åt med ca 150 år, är nästan identiska inte bara till innehåll utan t.o.m. i själva ordalydelsen. Mästaren skulle för denna förseelse betala böter. Hade det skett "med tredska" skulle han dessutom "stå sin rätt" på rådhuset.¹¹⁴

Eget arbete och bönhaseri

Skråväsendet förknippas ofta med skråtvång och olika åtgärder mot s.k. bönhasar. Om det fanns ett skrå fick endast de som var upptagna som mästare i samma skrå utöva detta hantverk i staden. Detta kan i korthet sägas vara grundprincipen för skråtvånget. De som utövade ett hantverk, eller annan verksamhet, i strid mot skråtvånget betecknades av de skråorganiserade som bönhasar. I realiteten fanns dock alltid en rad undantag från skråtvånget, t.ex. kronans, adelsmäns och klosterns hantverkare. Skråtvånget kunde också vara mer eller mindre väl utvecklat och mer eller mindre strängt genomfört.¹¹⁵ I Stockholm hade varken bagarna, skomakarna eller dragarna ett fullständigt monopol på sitt hantverk.¹¹⁶

Skråtvånget gällde naturligtvis även för gesäller och lärlingar.¹¹⁷ Att döma av skråordningarna var mästarna också mycket vaksamma mot eller t.o.m. rädda för att gesällerna skulle ägna sig åt bönhaseri, inte minst att de skulle använda sina husbönders verkstäder för sådan verksamhet. I bältarsvennernas skråordning talas om gesäller som "gör sina egna gerning stjälandes i sina husbonde verkstad". För detta tilltag skulle gesällen bestraffas genom att fortsättningsvis förvägras arbete hos skråets mästare.¹¹⁸ Skomakarnas skråordning innehåller en hel rad bestämmelser som berör bönhaseri bland gesäller. En gesäll som tillverkade skor i staden eller på landet, utan att ha gjort sitt mästarprov och vunnit burskap och inträde i skrået, skulle betala böter till skrået. Han skulle också under ett år utestängas från arbete. I ett tillägg till skråordningen inskärps åter förbudet för främmande gesäller att utföra eget arbete i staden. Vidare stadgas i ett senare tillägg att ingen gesäll fick fara på landsbygden och bönhasa.¹¹⁹ Om en smedsgesäll utförde något eget arbete i sin mästares verkstad, skulle han för all framtid förvägras inträde eller arbete i skrået. Den mästare som sedan gav arbete åt en sådan gesäll skulle bestraffas enligt stadslagens tjuvabalk.¹²⁰ I ett tillägg, från år 1517, till skräddarnas skråordning slås det fast att överskärarnas lärlingar och gesäller inte får arbeta på marknader i uppstäderna.¹²¹ Johan III:s privilegium för Stockholms skräddare förbjuder också gesäller att bönhasa. Gesäller eller lärlingar, som inte hade gjort mästarprov och blivit gillade som mästare av åldermännen, fick inte utge sig för att vara mästare. Den som gjorde sig skyldig till detta skulle betala 20 marker i böter eller sättas i häkte på vatten och bröd under en månad.¹²²

Även guldsmedernas skråordning är mycket utförlig på denna punkt. Gesäller fick inte köpa guld eller silver utan sin husbondes vetskap. Den som gjorde det skulle betala böter och förlorade sin gesällvärdighet. Guldsmedsgesäller fick inte heller tillverka något för egen del i sin mästars verkstad. Uppdagades ett sådant tilltag, skulle gesällen betala böter och förlora sin gesällvärdighet. Hade det skett med mästarsens vetskap skulle denne betala böter till skrået och även anges för stadens borgmästare och råd. En guldsmed riskerade t.o.m. att förlora sin mästartitel till sin gesäll, om han lät denne arbeta på jämställd fot i verkstaden. I guldsmedsskråets sista artikel talas direkt om gesäller och förrymda lärlingar som påstås fara omkring med "säckasmede" på landsbygden, särskilt i Hälsingland.¹²³ 1596 förvägrades Wulf Isersnidare inträde i guldsmedsskrået med hänvisning till att han dels inte kunde sitt yrke och inte hade kunnat färdigställa sitt mästarstycke, dels hade ägnat sig åt bönhaseri.¹²⁴

En skinnargesäll fick inte lämna sin husbondes verkstad och gå till en annan verkstad och utföra något eget arbete mot sin husbondes vilja. Han fick inte heller arbeta hos någon som inte tillhörde ämbetet.¹²⁵ En glasmästarlärling eller gesäll skulle inte "fördrista sig taga sin mästars glas, färg eller bly och bruka det sig till nytto och fördel utan sin husbondes vetskap och samtycke". Den som förbröt sig mot denna bestämmelse skulle bestraffas som för tjuveri.¹²⁶

Underordning och social status

Att gesällerna hade en underordnad ställning i mästarsens verkstad och i mästarhushållet förefaller uppenbart. Ett par skråordningar tar också upp olika brott och förseelser, såsom stölder, våldsbrott och förtalsbrott, som gesällen kunde begå mot sin husbonde. I regel skulle gesällen bestraffas med böter, men en gryt- eller kanngjutaregesäll eller lärling, som stal något från sin husbonde skulle stötas ut från skrået.¹²⁷ I skomakarnas och smedernas skråordningar nämns också möjligheten av att en gesäll förförde någon i mästarsens familj eller hans hushåll. För denna förbrytelse skulle gesällen bestraffas genom att utstängas från arbete i skrået.¹²⁸ Detta förstärker ytterligare bilden av gesällens underordnade ställning i mästarhushållet.

Det är svårt att mer konkret uttala sig om gesällernas sociala status i skrået. Att de stod under mästarna är klart. Men hur lågt de stod är det svårare att ge någon entydig bild av. Enligt skomakarnas och dragarnas skråordningar fick gesäller inte inbjudas då mästarna höll gille. Den mästars som bjöd in en gesäll skulle betala böter till ämbetet. Samma straff skulle enligt skomakarnas skråordning utdömas för den som inbjöd beryktade kvinnor eller någon som inte var värd goda gillen.¹²⁹ Skomakargesällernas sociala status förefaller alltså ha varit mycket låg. Guldsmedernas och snickarnas skråordningar ger dock en något annan bild. Om en gesäll dog var ämbetsbröderna skyldiga att visa honom samma vördnad och hedersbetygelser som de skulle visa en död mästars utan hans begravning. Snickarna skulle också hjälpa inte bara mästars utan även

gesäller, om de drabbades av fattigdom eller sjukdom.¹³⁰

Dessa nedslag är alldeles för få för att kunna ge någon samlad bild. Det är möjligt att gesällerna har haft en högre status i vissa yrken än andra. Det är också möjligt att gesällerna behandlades olika i olika sammanhang. Gesällerna intog en underordnad ställning i mästarhushållet och de var inte värdiga att jämföras med mästarerna *inom* skrået. Däremot tillhörde de skrået *utåt* — om en gesäll drabbades av fattigdom eller sjukdom och inte kunde få hjälp, skulle detta ha varit vanhedrande för hela skrået. Av liknande skäl skulle det då också ha varit vanhedrande för skrået om gesällen inte kunde få en värdig begravning, samtidigt som en ståtlig begravning framstod som glorifierande för hela skrået.

Gesällskap

Gesäller har ibland också bildat egna organisationer. I medeltidens Stockholm hade åtminstone bältar-, skomakar- och smedsgesällerna bildat sådana gesällskap. Bältargesällerna har efterlämnat en skråordning (tillkommen någon gång före år 1437). Skomakar- och smedsgesällernas sammanslutningar är däremot kända endast genom enstaka nedslag i mästarernas skråordningar och i Stockholms stads tänkebok — ett av smedsgesällernas gillen urartade nämligen i svår misshandel som fick sitt rättsliga efterspel på rådstugan.¹³¹ Det är på denna grundval omöjligt att bilda sig någon klar uppfattning om hur pass välorganiserade och formaliserade skomakar- och smedsgesällernas sammanslutningar var. Likaså är det vanskligt att uttala sig om kontinuiteten i dessa sammanslutningar. Det är t.ex. påfallande tyst om gesällskapen i Stockholm under 1500-talet. Först fram på 1600- och 1700-talen finns det säkra belegg för att gesällsammanslutningar har varit någon mer spridd företeelse i svenska städer.¹³²

I tyska städer uppstod gesällskap redan under 1300-talet och spreds under 1400-talet.¹³³ Wilfried Reininghaus betonar i detta sammanhang motsättningarna mellan mästare och gesäller. Gesällskapen riktade sig ofta mot mästarerna och skrået. Reininghaus menar att uppkomsten av gesällskapen hänger samman med en tilltagande ekonomisk och social distansering mellan mästare och gesäller. I detta sammanhang lösgjordes också gesällerna från såväl skrået som mästarhushållet. Mästarerna tvingades till slut också acceptera en viss autonomi för gesällskapen. De övertog också en del av det sociala ansvaret för gesällerna.¹³⁴ Såväl Reininghaus som Kurt Wesoly betonar också gesällvandringarnas betydelse för uppkomsten av särskilda gesällorganisationer.¹³⁵ Gesällskapen fyllde, precis som skråna, religiösa och sällskapligen funktioner. De utövade också en viss intern jurisdiktion och sörjde för gesällernas ekonomiska trygghet, t.ex. vid sjukdom.¹³⁶ Samma funktioner framgår också av skråordningen för bältargesällernas sammanslutning i Stockholm.¹³⁷ Däremot framträder inte några öppna konflikter mellan mästare och gesällskap i Stockholm. Materialet är emellertid tämligen tunnt och ingenting hindrar i och för sig att sådana konflikter och motsättningar kan ha förekommit.

Det äldsta kända gesällskapet i Stockholm är just bältargesällernas organisation. Det är omöjlig att göra någon exakt datering, men själva skråordningen är nedskreven någon gång före 1437.¹³⁸ I skråordningen påstås det också ha varit gammal sed att gesällerna samlades och höll gillen tillsammans.¹³⁹ Vad som främst intresserar i detta sammanhang är emellertid inte tidpunkten för gesällskapens uppkomst utan mästarnas försök att kontrollera dem. Mästarna var nämligen uppenbart angelägna om att hålla ett vakande öga över gesällernas organisationer och deras sammankomster.

När bältargesällerna höll stämma skulle bältarskråets ålderman underrättas och två bältarmästare skulle utses att övervara stämman. 1437 hade mästare och gesäller enats om att gesällerna inte skulle hålla mer än ett gille om året. Skomakargesällerna fick inte hålla fler gillen än mästarna. När skomakargesällerna höll stämma skulle två mästare närvara. Likaså skulle en av mästarna ha nyckel till gesällernas kista. Smedsgesällerna fick hålla högst två gillen om året. Deras gille vid Valborgsmäss fick inte heller fortsätta längre än tills en och en halv tunna öl hade druckits ur.¹⁴⁰

I den mån vi kan nå kunskap om de medeltida gesällskapen i Stockholm tycks de alltså ha stått under en tämligen noggrann uppsikt av mästarna. De framstår inte som några från mästarkollektivet oavhängiga sammanslutningar. Samtidigt antyder själva det faktum, att gesällerna bildat egna sammanslutningar och att mästarna vidtog åtgärder för att begränsa och övervaka deras verksamhet, ändå en viss distansering mellan mästare och gesäller.

Slutdiskussion

Det är nu dags att försöka knyta ihop ett antal lösa trådar och sätta in de regleringar av gesällernas förhållanden, som återfinns i skråordningarna, i ett sammanhang. Folke Lindberg menar att dessa bestämmelser främst syftade till att garantera en jämn tillgång på arbetskraft och att förhindra konkurrens mellan mästarna om arbetskraften.¹⁴¹ Det finns inte någon anledning att direkt bestrida detta påstående. Dessa funktioner kan dock sättas in i ett större sammanhang och även ges en mer bestämd innebörd. Lindberg betonar också att skrånas strävade efter att ge alla mästare möjlighet till en tryggad försörjning.¹⁴² Även i detta fall kan analysen drivas längre.

För att ett ögonblick återvända till diskussionen tidigare i denna uppsats, vill jag först och främst betona att det *inte* är ett exploateringsförhållande mellan mästare och gesäll som regleras genom skråordningarna. Bestämmelserna omöjliggör visserligen inte på något sätt en exploatering, men de garanterar inte heller upprätthållandet av ett sådant förhållande — det är helt enkelt någonting annat som regleras. Det går egentligen inte att utifrån innehållet i skråordningarna avgöra om gesällerna har varit exploaterade av mästarna eller ej. Däremot kan man utifrån de uppgifter som går att få fram om verkstadsstorlek och de bestämmelser i en del skråordningar, som reglerar tillgången till gesäller, hävda

att det knappast har förelegat någon fullt utvecklad klassrelation mellan mästare och gesäller. Verkstäderna var så små att mästarerna själva måste ha deltagit i arbetet och de kan inte ha haft någon möjlighet att inta positionen som icke-producenter och leva på gesällernas arbete. Förhållandet mellan mästare och gesäll kan inte tillfredsställande och uttömmande beskrivas i termer av de som ägde produktionsmedel och de som sålde sin arbetskraft.

Skråordningarna ger vidare mycket få upplysningar om själva arbetsprocessen och hur arbetet har varit organiserat. Det finns dock bestämmelser som antyder en typisk "förindustriell" arbetsrytm. Arbetsdagens längd har kunnat variera kraftigt och s.k. frimåndagar har förekommit. Att arbetet har styrts och kontrollerats av mästaren, liksom att mästaren ensam har förfogat över det färdiga arbetsresultatet, antyds också. Det är emellertid andra förhållanden som främst har blivit föremål för regleringar i skråordningarna.

Om skråordningarnas regleringar ska kunna sättas in i ett vidare sammanhang är det nödvändigt att först göra klart vilken funktion produktionen hade för hantverkarhushållet. Syftet med produktionen var att garantera familjens och hushållets överlevnad.¹⁴³ Produktionen var intimt förbunden med reproduktionen. Skråets ekonomiska regleringar syftade inte till profitmaximering, utan till att garantera reproduktionen av de produktionsenheter som mästarhushållet utgjorde.¹⁴⁴ Gesällerna kunde på olika sätt bidra till, men också hota, denna reproduktion. Näringsutrymmet ansågs vara begränsat — en uppfattning som sannolikt inte rimmade alltför illa med verkligheten. Detta begränsade näringsutrymme måste fördelas mellan mästarhushållen, vilket i sin tur innebar att det enskilda mästarhushållets produktion måste begränsas. Om ett mästarhushåll i betydande utsträckning utökade sin produktion, skulle detta drabba de andra i skrået och rycka undan grunden för deras reproduktion. Produktionsmöjligheterna och därmed även reproduktionsmöjligheterna måste fördelas någorlunda jämnt mellan hushållen.¹⁴⁵ I andra hand kunde dessa bestämmelser också bidra till att möjliggöra uppkomsten av ett överskott inom de existerande mästarhushållen.¹⁴⁶

Reproduktionen består av två delar, produktionsenhetens fysiska reproduktion och dess kunskapsmässiga reproduktion. Den fysiska reproduktionen garanteras i detta fall genom att mästarhushållets medlemmar (inklusive lärlingar och gesäller) rent fysiskt överlever och att råvaror, arbetsmedel och arbetskraft kan ersättas.¹⁴⁷ I reproduktionen ingår också överförandet av nödvändiga kunskaper om produktionsprocessen.¹⁴⁸ Detta är också den första funktion som lärlings- och gesällsystemet hade: att till en ny generation producenter överföra dessa kunskaper. Genom detta system fortgick också en ideologireproduktion. Lärlingar och gesäller fick del i skråets normsystem. Skråordningarnas direkta regleringar av gesällernas förhållanden har dock mera haft funktionen att garantera reproduktionen av de redan existerande produktionsenheterna.

Gesällerna bidrog sannolikt till att underlätta denna reproduktion. Att det inte var absolut nödvändigt att ha tillgång till en gesäll står dock klart. Det har funnits mästare som stod helt utan gesäller. Samma funktion som gesällen fyllde

kunde säkert också fyllas av andra familjemedlemmar. Att ha tillgång till en gesäll var varken en nödvändig eller tillräcklig betingelse för mästarhushållets reproduktion. Samtidigt är det också uppenbart att det har uppfattats som en fördel att ha tillgång till en eller ett par gesäller. Vad ämbetena i detta avseende kan sägas ha strävat efter, var att fördela gesällerna bland mästarna, såsom ett led i en allmän strävan efter att bland mästarhushållen fördela produktionens förutsättningar och att därmed även garantera möjligheterna till reproduktion, liksom att bland mästarhushållen fördela möjligheten att skapa ett överskott. En del av gesällregleringarna syftade egentligen till att reglera förhållanden mellan skråets mästare, inte mellan gesäller och mästare.

Genom dessa bestämmelser möjliggjordes också en övervakning av hur många gesäller varje mästare hade och hur dessa togs i tjänst. Gesällerna skulle antas på bestämda dagar och för en bestämd tidsperiod. Antog en mästare en gesäll mellan stämmodagarna, skulle skrået i regel underrättas på något sätt och eventuellt också ge sitt medgivande. Det fick inte förekomma något smussel med gesäller. Det fick inte heller uppstå några konflikter angående åt vilken mästare gesällen skulle arbeta. En gesäll fick inte samtidigt erbjuda sitt arbete åt flera mästare. Mästarna fick inte heller tubba gesäller från varandra. Inom flera ämbeten fanns också system och regler för att fördela gesällerna mellan mästarna. De begränsningar av antalet tillåtna gesäller och de regler för att fördela nyanlända, vandrande gesäller, som återfinns i en del skråordningar, har syftat både till att tillgodose samtliga mästaress behov av gesäller och att förhindra enstaka mästare från att skaffa sig alltför många gesäller till skada för sina ämbetsbröder.

I andra bestämmelser regleras relationer mellan den enskilde mästaren och hans gesäll. Mästaren försäkrades om rätten och möjligheten att utnyttja gesällens arbetskraft. I många skråordningar inskräps mästarens kontroll över gesällens arbetskraft. Gesällen var skyldig att arbeta och han kunde bestraffas om han försummade sin husbondes arbete. Den tid då mästaren inte kunde utnyttja gesällens arbetskraft kunde också inskränkas t. ex. genom att förbjuda gesällerna att på eget bevåg ta ut arbetsfria dagar (frimåndagar). Gesällen var också bunden till sin husbonde för en längre tid. Gesällen fick bara lämna sin husbonde på bestämda dagar. Att rymma från husbonden var ett allvarligt brott som bestraffades hårt.

Gesällerna kunde emellertid, genom att uppträda som konkurrenter, även utgöra ett hot mot mästarhushållets reproduktionen. Kunskapsmässigt kom gesällen att behärska produktionsprocessen. Han hade också tillgång till (sin husbondes) redskap och verkstad. Gesällen utgjorde därmed ett potentiellt ekonomiskt hot mot mästarhushållet och i förlängningen mot dess reproduktion. Därför var det viktigt att hindra gesällerna från att uppträda som konkurrenter. Många skråordningar inskräper också noga förbudet för gesäller att, i sin husbondes verkstad eller på annat håll, tillverka något för egen räkning. Vidare betonas särskilt att gesäller inte fick ägna sig åt bönhaseri. Sådana tilltag beaktades uppenbarligen som mycket allvarliga. En vanlig bestraffning för detta

var, enligt skråordningarna, att gesällen i fortsättningen berövades möjligheten till arbete inom skrået.

I skråordningarna framskymtar ibland också en social underordning av gesällerna under mästarna. Detta gäller även i fråga om gesällskapen i förhållande till mästarskråna. En sådan social underordning framstår som en naturlig följd av det ekonomiska behovet av att underordna gesällerna.

Tiden som gesäll var i det ideala fallet en förberedelse för tiden som mästare, men det var också en tid av lönearbete och social underordning. Från mästarernas synpunkt framstår gesällerna som en ekonomisk tillgång, men också som ett potentiellt ekonomiskt hot. Gesällerna befann sig dock i underläge gentemot mästarna, då skrået förfogade över sådana maktmedel som t.ex. skråtvång och arbetsförbud. Mästare och gesäller stod emellertid inte självklart i motsättning till varandra. Så länge gesällerna kunde eller trodde sig kunna räkna med att bli mästare, fanns det också ett motiv för dem att foga sig i eller t.o.m. identifiera sig med skråets regler och normer. Så länge gesällerna inte förbröt sig mot skrået framstod de som blivande mästare.

Denna undersökning bygger huvudsakligen på ett antal skråordningar från Stockholm. Dessa skråordningar är utspridda över en tidsperiod som omfattar ca 150 år. Man kan då, med viss rätt, fråga sig om det inte under en så pass lång tidsperiod har skett stora förändringar i relationerna mellan mästare och gesäller. Såsom dessa relationer har behandlats i denna uppsats har också den strukturella sidan betonats mer än den processuella. Utan att på något sätt vilja avvisa alla möjligheter till förändring under den aktuella tidsperioden, vill jag ändå, på både metodiska och empiriska grunder, motivera denna mer strukturella karaktär.

För det första utgörs det huvudsakliga källmaterialet av ett antal bevarade skråordningar. De utgör ett normativt material, något som i och för sig inte enbart är en nackdel. Ett normativt material kan ge information även om regler, som sällan eller aldrig har överträtts och därför inte heller skulle ha blottlagts i t.ex. ett material som beskriver de faktiska normöverträdelserna och beivrandet av dem. Ett normativt material kan dock i många fall antas ha en större "tröghet" än ett mer deskriptivt material — förändringar avsätter inte lika snabbt spår i ett normativt material. I detta sammanhang är det dock av större betydelse att det i regel bara finns en skråordning att tillgå för varje skråorganiserat hantverk eller yrke, vilket medför att det blir mycket vanskligt och metodiskt tvivelaktigt att utifrån detta material dra slutsatser om en förändring över tiden. Vad som kan se ut som en utveckling över tiden, om skråordningarna behandlas kronologiskt, skulle i stället kunna vara skillnader mellan olika yrkesgrupper.

För det andra menar jag att även sådana skillnader, som skulle kunna vara ett resultat av en mer generell förändring över tiden, överhuvudtaget är svåra att påvisa. Detta har också en enkel förklaring. De grundläggande produktionsförhållandena inom hantverket, åtminstone de som hade betydelse för hur förhållandet mellan mästare och gesäller reglerades, var likartade i de olika yrkena

och de förblev också huvudsakligen oförändrade under den studerade tidperioden.

Vissa skillnader kan dock iakttagas mellan olika skrån — eller snarare mellan olika skråordningar. Dessa skillnader har dock en mer kvantitativ än kvalitativ karaktär. En del skråordningar innehåller fler och mer utförliga bestämmelser om gesäller än andra. Skomakarnas, smedernas, guldsmedernas och skinnarnas skråordningar innehåller alla ett stort antal bestämmelser som berör gesäller, medan t.ex. timmermännens, bagarnas, bardskärarnas och snickarnas skråordningar är betydligt mer kortfattade på detta område. Skråordningarna kan i detta avseende karaktäriseras som elliptiska, d.v.s. de skiljer sig kraftigt åt i fråga om utförlighet, men den kvalitativa huvudtendensen är densamma — bestämmelser i mer respektive mindre utförliga skråordningar står inte i motsättning till varandra, utan pekar åt samma håll. Det är dock inte givet att graden av "elliptiskhet" är slumpartad. Att just skomakarnas och guldsmedernas skråordningar — två yrken där det ändå tycks ha funnits ett förhållandevis stort antal gesäller — innehåller en stor mängd bestämmelser om gesäller, framstår inte som någon tillfällighet.

I några fall förekommer dock skillnader av en mer kvalitativ art. Dragarna tycks inte ha haft samma utvecklade system med gesäller och lärlingar som annars återfinns inom skråväsendet. Skråordningen innehåller ytterst få uppgifter om gesäller och det är tveksamt om det överhuvudtaget har funnits någon genomförd uppdelning i lärlingar och gesäller. Det har också funnits s.k. underdragare, som har varit i tjänst hos mästare i dragarskrået. (Se not 44.) Skråordningen innehåller inga bestämmelser om läroår och för att kunna bli mästare krävdes, utöver sedvanliga avgifter och egendomsinnehav, endast ett års tjänst hos en mästare i skrået. Vidare är det troligt att dragarna åtminstone tidigare har använt sig av tillfälligt anställda daglönare, eftersom detta bruk uttryckligen förbjuds i skråordningen. Att dragaryrket och dragarnas skråordning på detta sätt skiljer sig från vad som tycks ha varit brukligt bland de andra skråorganiserade grupperna, är egentligen inte särskilt märkligt. Dragarna har huvudsakligen utfört olika transportarbeten i staden. Det har inte varit nödvändigt att, på samma sätt som inom de egentliga hantverkaryrkena, under en längre tid förvärva särskilda kunskaper i yrket. Ett genomfört lärlings- och gesällsystem har då inte heller varit av nöden.

Det område där det annars mest påtagligt finns skillnader mellan skråordningarna gäller handhavandet av främmande gesäller som anlände till staden. Här finns klara skillnader i gesällernas frihet att själva välja husbonde och i mästarnas möjligheter att, utan inblandning från skrået, anta främmande gesäller som kommit till staden. Utifrån analogier med andra länder och utifrån senare förhållanden verkar det dock rimligt att anta att nyanlända gesäller i ökad utsträckning kom att anvisas en verkstad och fördelas mellan mästarna efter någon viss turordning. Behovet av sådana regleringar ökade rimligtvis då gesällvandringarna ökade i betydelse. Av motsvarande skäl kan det på detta område också ha förekommit stora skillnader mellan olika yrken.

Det faktum, att mästare och gesäller inte alltid stod i en självklar motsatsställning till varandra, får givetvis inte tas till intäkt för att uppfatta förhållandet mellan dem som idylliskt och konfliktfritt. Tvärtom fanns en potentiell konflikt inbyggd i förhållandet mellan mästare och gesäller, något som sannolikt accentuerades om gesällerna inte längre kunde räkna med att bli mästare och inte längre såg sig som blivande mästare. Från 1400- och 1500-talets Stockholm finns inga belägg på öppna konflikter mellan mästare och gesäller. Under 1600- och 1700-talen börjar dock sådana konflikter uppträda i källmaterialet.¹⁴⁹

Som nämnades i uppsatsens inledning har gesällstrejker på senare år också uppmärksammas, inte minst inom tysk hantverksforskning. (Jämför not 3.) Dessa strejker kan delas in i två typer, dels strejker som utgjorde en reaktion på förbrytelser mot gesällernas heder och ära eller som syftade till att markera eller värna om gesällernas autonomi (t.ex. den egna jurisdiktionen), dels strejker av en mer renodlat ekonomisk typ, vilka gällde löner, arbetstider o.dyl. Båda typerna av strejker markerar, men på olika sätt, att motsättningarna mellan mästare och gesäller hade accentuerats.

Den första typen av strejker indicerar att gesällerna hade konstituerat sig som en grupp helt eller delvis skild från mästarerna och mästarhushållen. Gesällen hade fått en egen heder och ära att värna om som var skild från mästarernas och mästarskråets.¹⁵⁰

Den andra typen av strejker indicerar att gesällernas ställning som lönearbetare hade accentuerats. När lönearbetarkaraktern förstärktes blev också lönerelationen viktig att reglera, särskilt om gesällerna lämnade mästarens hushåll och fick en egen familj att reproducera. Relationerna mellan mästare och gesäller hade då också på viktiga punkter ändrat karaktär.

Noter

1. Denna uppsats utgör en utvidgad och delvis omarbetad version av ett föredrag hållet vid 9. Konferenz der Fachkommission Stadtgeschichte der Historiker-Gesellschaft der DDR, under temat Handverksgesellen und ihre Organisation im Spätmittelalter und in früher Neuzeit, i Sellin 13—15 april 1988.
2. Tysk hantverksforskning är överhuvudtaget mycket livaktig. För en översikt över tysk och brittisk hantverksforskning med relevans för i första hand 1800-talet se Edgren 1983.
3. Griessinger 1981; idem 1983; idem 1984; Griessinger & Reith 1983; idem 1986. Se även Davis 1977; idem 1966; Dobson 1980; Kaplan 1979; Kaschuba 1984; Reininghaus 1980 s 286ff; Schildhauer 1959; Sonenscher 1987. För Sveriges del se: Edgren 1987 kap. 7; Löfgren 1925 s 86f, 111f; Söderlund 1943 s 254ff; idem 1949 s 325ff. Beträffande förindustriella arbetskonflikter i Sverige se även Florén 1987a; idem 1987b; Rosman 1905. Gesällstrejker i Danmark har behandlats i Håndværkets kulturhistorie 3 s 157ff; Berg 1919 s 90ff; Bloch Ravn 1986; Rasmusen 1985 s 103ff.
4. Reininghaus 1980. Om gesällskap se även Beerbühl 1984; Krebs 1935 s 115ff; Lutz 1957 s 95ff; Reininghaus 1983a; idem, 1983b; idem 1984; Schanz 1877a; Schoenlank 1889 s 343ff; Schulz 1985 s 163ff; Wesoly 1985 s 306ff. Om gesällskap i Sverige och Danmark se Edgren 1987a kap. 7. Se även idem 1984.
5. Schulz 1985; Wesoly 1985.
6. Edgren 1984; idem 1987; Skarin Frykman 1986; idem 1987; Magnusson 1988 s 159ff. Se även Ekdahl 1986a s 437ff; idem 1986b s 9ff.
7. Här får man alltså vända sig till arbeten av betydligt äldre datum. Alm 1944; Ambrosiani 1920 s 6ff; Hansson 1919 s 69ff; idem 1930; idem 1931 s 24ff; Hellner 1944 s 117ff; Lindberg 1947 s 79ff, 88ff, 125, 208ff; Löfgren 1925 s 16ff; Söderlund 1949 s 313ff. Hantverket i svenska städer under senmedeltiden har även behandlats av A. A. Swanidze. Om gesäller och lärlingar se Swanidze 1967 s 170ff, 344.
8. Jämför A Christophersens definition av specialiserat, professionaliserat hantverk. Christophersen 1982 s 105. I Stockholm var t.ex. dragarna, som snarast kan karaktäriseras som transportarbetare, organiserade i ett skrå. Dragarna nämns inte heller i Lindberg 1947, vilket i övrigt är det arbete som mest grundligt behandlar svenskt skråväsende under senmedeltid och 1500-tal. Dragaryrket och dragarskrået behandlas i Nordström 1975.
9. Lindberg 1947 s 64f, 99ff.
10. Ibid s 100.
11. Ett kungligt brev från detta år innehåller vissa privilegier för och bestämmelser angående skråddarskrået i Stockholm. Dessa bestämmelser stadfästes och förnyades också år 1453. Klemming 1856 s 120ff.
12. Lindberg 1947 s 61ff.
13. Uppkomsten av ett varuproducerande hantverk behandlas i Christophersen 1980 och idem 1982. Om begreppet vara se Marx 1974 s 37.
14. Dobb 1981 s 71, 85. Varuproduktion inom ramen för skråorganiserat hantverk kunde dock ta andra former, jämför Florén 1987a.
15. Se Florén 1987a s 48ff. Om produktionsprocessens beståndsdelar se ibid s 48 och Marx 1974 s 154. Jämför även Cohen 1978 s 186; Dobb 1981 s 71f, 85f; Elster 1986 s 254f; Sweezy 1975 s 34, 65f, 141f om enkel varuproduktion.
16. Kaufhold 1978 s 227. Se även Edgren 1983 s 108f. Kaufholds definition har i svensk forskning använts av Lars Edgren som en idealtyp av förkapitalistiskt hantverk. Edgren 1987 s 26f.
17. Brenner 1987 s 231; Hindess & Hirst 1975 s 223ff; Lindegren 1980 s 23f; Lindkvist 1979 s 28ff. Jämför även begreppet *seigneurie banale* hos George Duby. Duby 1981 s 183ff. Se även Lindkvist 1979 s 28f, 34f.

18. Marx 1974 s 291.
19. Det finns inte någonting som hindrar att det inom en feodal samhällsformation ryms såväl varuproduktion som lönearbete. Hindess & Hirst 1975 s 253ff. De empiriska exemplen på lönearbete är också många, se t.ex. Geremek 1962; Langer 1968; idem 1973. Jämför även Edgren 1987 s 29; Florén 1987a s 48ff; Marx 1974 s 98 (not 73), 146f.
20. Florén 1987a s 55. Jämför också Bois 1984 s 175, för mer agrara förhållanden.
21. Griessinger 1981 s 57ff. Se även Bergmann 1971 s 241.
22. Jämför också Sewell 1980 s 40f, som använder en liknande terminologi.
23. Skarin Frykman 1987 s 17f.
24. Ibid s 29.
25. Bloch Ravn 1982 s 4; idem 1986 s 56; Edgren 1987 s 28f. Jämför även Kocka 1983 s 96ff och idem 1984 s 98 om skillnaden mellan gesäller och rena lönearbetare.
26. Jämför t.ex. Bergmann 1973 s 7ff; Bois 1984 s 175, 249, 255, 394ff; Edgren 1987 s 29; Lindegren 1980 s 49ff. Jämför även Mitterauer 1984 för en kritisk diskussion av förhållandet mellan familj, hushåll och produktionsenheter i den senmedeltida och tidigmoderna staden. Se också Schulz 1985 s 174, liksom idem 1984 där den enhetliga bilden problematiseras genom att Schulz påvisar förekomsten, redan under senmedeltiden, av gifta gesäller och gesäller som inte levde i mästarrens kost.
27. Dobb 1981 s 85. Jämför Marx 1976 s 74; Maschke 1980 s 139.
28. Jämför Lindkvist 1979 s 21; Loit 1978 s 12ff. Se även Marx 1975 s 617, 624f.
29. Jämför Langer 1968 s 102ff; idem 1973 s 93; Zeida 1975 s 236.
30. Dobb 1981 s 71f. Jämför Marx 1974 s 649.
31. Dobb 1981 s 84f.
32. Jämför Marx 1975 s 624.
33. Jag har här valt att skilja mellan subsistensprodukt, som får beteckna de produkter som var nödvändiga för reproduktionen, och reproduktionsprodukt, som får beteckna den del av produktionen som möjliggjorde ett förvärvande av subsistensprodukten, antingen genom att reproduktions- och subsistensprodukt fysiskt sammanföll eller genom att subsistensprodukten kunde förvärfvas genom byte. Det kan i en del resonemang vara viktigt att upprätthålla denna distinktion. Begreppet subsistensprodukt har dock av andra i många fall använts även om det jag här har valt att kalla reproduktionsprodukt.
34. Se t.ex. Dahlbäck 1978; Helmfrid 1963 s 53ff; Kumlien 1971 s 446ff; Ljung 1949 s 264ff; idem 1963 s 373ff; idem 1965 s 69ff; Norborg 1963 s 324ff.
35. Jan Lindegren menar att feodalklassen aldrig kunde tillägna sig hela merprodukten. Ett överskott blev alltid kvar hos de direkta producenterna. Lindegren 1980 s 26, 32ff.
36. Jämför Dobb 1981 s 71ff.
37. Jämför de exempel Bloch Ravn för fram från det sena 1700-talets Köpenhamn, där vissa mästare inom timmermanshantverket hade ett mycket stort antal gesäller (mer än 50 stycken) och inte längre själva deltog i produktionen, utan endast övervakade arbetet. Bloch Ravn 1982 s 5. Jämför i detta fall även t.ex. Darnton 1985 s 83ff; Jecht 1926 s 75f.
38. En sådan utveckling studeras i Florén 1987a.
39. Schmelzeisen 1935 s 38f.
40. Skråordningarna för skomakarna (1474, förnyad och något förändrad 1596), köttmätlarna (1477), smederna (1479), murmästarna (1487), skräddarna (1501), guldsmederna (1501?), dragarna (1502 eller 1503), tunnbindarna (1500-talets början), gryt- och kanngjutarna (1545), bardskärarna (1571), snickarna (1575), skinnarna (1589) och kopparsmederna (1602) finns tryckta i Klemming 1856. Timmermännens skråordning (1454) och bagarnas skråordning (1500-talets början) är tryckta i Klemming 1868—81. Glasmästarnas skråordning (1585, med tillägg 1608) återfinns i original i NMA, den är också, givetvis utan nämnda tillägg, införd i Stockholms tänkebok. Stb 1584—88 s 153f. Ett fragment av sämskmakarnas skråordning (1575) finns

också bevarat. Handlingar rörande Stockholms stad, vol 27, RA. Vidare finns också en mönsterskråordning för skomakare utfärdad av Gustav Vasa år 1541. PRF II 128. Sannolikt har denna dock aldrig kommit till användning. (Årtalen inom parentes anger stadfästelseår. I några fall kan själva skråordningen vara betydligt äldre. Beträffande dateringen av tunnbindarnas skråordning har Albert Löfgren framfört åsikten att denna skråordning härrör från 1579. Löfgren 1925 s 199. Jämför Klemming 1856 s 226; Lindberg 1947 s 63.)

41. Klemming 1856 s 1ff.
42. Jämför Lindkvist 1979 s 81ff.
43. Jag låter diskussionen stanna vid dessa påpekanden. Problemen kring normativt källmaterial liksom skråordningarnas ställning i förhållandet mellan skrå, stadsstyrelse och centralmakt är båda områden som förtjänar särskilda studier, vilket här skulle föra alltför långt ifrån denna uppsats egentliga problemområde. Beträffande den senare problematiken se dock Lindström 1987.
44. Det är inte alla som i längderna kallas svenner (d.v.s. gesäller). Även termen dräng förekommer. Lindberg menar dock att det i dessa fall knappast rör sig om lärlingar i egentlig bemärkelse. Terminologin har uppenbarligen varit vacklande. Man kan inte heller utgå ifrån att det överallt och alltid har funnits någon skarp uppdelning i lärlingar och gesäller. Termen "dräng" kunde tydligen syfta både på lärlingar och gesäller. Lindberg 1947 s 48f. Inom dragarskrået fanns uppenbarligen inte heller något utvecklat lärlings- och gesällsystem. För att kunna bli mästare krävdes endast att ha tjänat minst ett år hos en av ämbetsbröderna. Här används också termerna "dräng" och "sven" helt ekvivalent. Klemming 1856 s 191f. Av tänkeboken framgår också att ämbetsbröderna i dragarskrået år 1493 antog ett antal "underdragare", som skulle vara deras "undersåtar". Stb 1492—1500 s 85, 113f.
45. Lindberg 1947 s 48ff.
46. Stb 1619 s 135f.
47. Söderlund 1943 s 20ff; idem 1949 s 273ff. Jämför Bloch Ravn 1982 s 5; Edgren 1987 s 116f, 193f, 227ff.
48. Lindberg 1947 s 50.
49. Atb I s 143.
50. Klemming 1856 s 21. Det bör här påpekas att bestämmelsen i denna form är yngre än skråordningen i övrigt. Den ursprungliga bestämmelsen har utplånats och ersatts med denna.
51. Ibid s 49.
52. Ibid s 154.
53. Ibid s 18.
54. Ibid s 277.
55. Bürgmann 1935 s 192f; Höhler 1903 s 166; Kaufhold 1980 s 50; Leps 1934 s 154; Wesoly 1985 s 84.
56. Lindberg 1947 s 71ff. Ibland har konkurrensbegränsning också uppfattats som det främsta syftet med skråna, eller t.o.m. som själva grundorsaken till skråväsendets uppkomst. Denna uppfattning drivs till sin spets i Mickwitz 1936. Se även Ennen 1971. Åsikten att skråna grundades för att tillvarata bestämda ekonomiska intressen, nämligen att utestänga konkurrenter, återfinns redan tidigare hos fr.a. Georg von Below. Below 1887 s 227ff; idem 1912; idem 1920 s 271ff. Jämför även Gustafsson 1987 för ett annat försök att förklara skråväsendet utifrån bestämda ekonomiska motiv och intentioner.
57. Hans Lentze och Harald Uhl har kritiserat Below och Mickwitz för att i sina resonemang om skråväsendets uppkomst ha förutsatt en ursprunglig näringsfrihet, något som Lentze och Uhl betraktar som en ren fiktion. Lentze 1967 s 593f; Uhl 1973 s 127. Kritik mot Mickwitz för att ha utgått från felaktiga premisser har nyligen också framförts i Sverige. Persson 1987.

58. Det kan också diskuteras vilka reella möjligheter skråna överhuvudtaget hade att påverka eller styra prisnivån. Thrupp 1963 s 263, 280.
59. Lindberg 1947 s 79.
60. Klemming 1856 s 48f.
61. *Ibid* s 89, tillägg till skråordningen 1601.
62. *Ibid* s 284.
63. Klemming 1856 s 270f, 277.
64. Klemming 1856 s 81.
65. PRF II 128:3.
66. Klemming 1856 s 85, 148f.
67. Kulischer 1928 s 212f; Lutz 1957 s 100f; Schmieder 1939 s 144f; Schoenlank 1889 s 601; Stahl 1874 s 306ff; Wissell 1974 s 402.
68. Schmieder 1939 s 144f; Wesoly 1985 s 154; Wissell 1974 s 401f.
69. Wesoly 1985 s 157ff.
70. Florén 1987a s 111; Genovese 1976 s 287ff; Magnusson 1988 s 265ff; Medick 1981 s 66f; Thomas 1964 s 52; Thompson 1982 s 337f; idem 1983 s 25ff.
71. Skarin Frykman 1986. Se också Florén 1987a s 51, 73f, 110ff beträffande frågan om makten över arbetstiden.
72. Klemming 1856 s 5f. Bestämmelsen ska ha tillkommit efter en överenskommelse mellan bältarna och deras gesäller.
73. *Ibid* s 6.
74. Lindberg 1947 s 80.
75. Wesoly 1985 s 157f.
76. Lindberg 1947 s 80f. Jämför Sommarin 1908 s 251ff; Wesoly 1985 s 161ff.
77. Se t.ex. Edgren 1987 s 252f, 259ff; Florén 1987a s 111f; Kaufhold 1980 s 79f; Krebs 1933 s 165ff; Löfgren 1925 s 110ff; Reid 1976; Stahl 1874 s 313f; Thompson 1983 s 28ff; Wesoly 1985 s 170ff; Wissell 1974 s 415ff.
78. Klemming 1856 s 118.
79. Edgren 1987 s 253; Löfgren 1925 s 111ff.
80. Klemming 1856 s 6 (tillägg från år 1437).
81. *Ibid* s 85.
82. Klemming 1868—81 s 36.
83. Klemming 1856 s 223.
84. *Ibid* s 149.
85. *Ibid* s 67f, 71.
86. Wesoly 1985 s 133.
87. MESTL Byggningabalken 21:3. Liknande bestämmelse men med andra dagar återfinns i landslagen. MELL Byggningabalken 14:2.
88. Skomakarnas, smedernas, dragarnas, gryt- och kanngjutarnas och skinnarnas skråordningar anger samma stämmodagar som stadslagen. Klemming 1856 s 21, 29, 48, 65, 86, 203, 235, 269f. Beträffande legohjonens förhållanden enligt svenska medeltidslagar se Nevéus 1974 s 166ff.
89. Klemming 1856 s 21, 29, 65, 203, 222, 235, 269f. Jämför Wesoly 1985 s 135f.
90. Klemming 1856 s 65.
91. Schmieder 1939 s 132; Schulz 1985 s 131; Wesoly 1985 s 133. Se även Zeida 1975 s 244.
92. Klemming 1856 s 85.
93. *Ibid* s 128. Enligt 1588 års saköreslängd betalade en skräddargesäll detta år böter till staden för att han hade rymt ifrån sin husbonde. Saköreslängd för år 1588 s 5, Borgmästare och råds arkiv före 1636, vol 93, SSA.
94. Klemming 1856 s 284.
95. Brüggmann 1935 s 158f; Höhler 1903 s 166f; Leps 1934 s 152; Schmieder 1939 s 133f; Wesoly 1985 s 135ff.
96. Klemming 1856 s 21.

97. *Ibid* s 21f, 63.
98. Lindberg 1947 s 125; Löfgren 1925 s 48ff. De tyska gesällvandringarna är betydligt mer välkända. Här finns också en rik flora av litteratur att tillgå. Se t.ex. Bräuer 1980; Elkar 1983; idem 1984; Reininghaus 1980 s 159ff; idem 1981; idem 1988; Schanz 1877b; Schmieder 1939 s 104ff; Schulz 1985 s 265ff; Stahl 1874 s 345ff; Wesoly 1985 s 263; Wissell 1971 s 301ff, 458ff. Se även Geremek 1970; Zeida 1975.
99. Andrén 1944 s 29ff; Löfgren 1925 s 48f.
100. Klemming 1856 s 3.
101. Klemming 1868—81 s 26f. En likartad bestämmelse återfinns också i sämskmakarnas skråordning. Handlingar rörande Stockholms stad, vol 27, RA.
102. Klemming 1856 s 65.
103. *Ibid* s 30.
104. *Ibid* s 158f.
105. *Ibid* s 222.
106. Den som inte gjorde så skulle betala böter till ämbetet och staden. *Ibid* s 234f.
107. *Ibid* s 253f.
108. *Ibid* s 285. Även i skinnarnas skråordning nämns främmande gesäller som kommer till staden. *Ibid* s 270.
109. *Ibid* s 88.
110. Jämför Edgren 1987 s 266ff; Söderlund 1943 s 79ff; idem 1949 s 372, 409f; Griessinger 1981 s 325, 344, 346, 356.
111. Reininghaus 1980 s 269ff; Wesoly 1985 s 375ff.
112. Klemming 1856 s 157, 232, 283.
113. Klemming 1868—81 s 37.
114. Klemming 1856 s 6, 274.
115. Se t.ex. Below 1920 s 277; Eberstadt 1915 s 250ff.
116. Klemming 1856 s 115; Stb 1474—83 s 494 (1482 års burspråk); Stb 1494—1500 s 58, 84f.
117. Det finns också exempel från Stockholms saköreslängder på att gesäller och "drängar" har betalat böter för bönhaseri. Terminologin är inte alldeles glasklar och det är osäkert om "drängar" i dessa fall åsyftar gesäller, lärlingar eller rent av är en samlingsbeteckning för dessa två grupper. Saköreslängder 1570 (s 5), 1571 (s 17), 1610 (s 5, 9). Borgmästare och råds arkiv före 1636, vols 93 och 94, SSA. Av detta källmaterial framgår naturligtvis inte om dessa personer utsattes för bestraffningar även från skråets sida.
118. Klemming 1856 s 6.
119. *Ibid* s 22, 31f. Den 18 juli 1593 anklagade Jacob skomakare sin gesäll för att under den tid han hade förestått verkstaden ha avhändert honom 900 par skor under 30 dagar. Stb 1592—95 s 139.
120. *Ibid* s 65. Jämför de mycket hårda straff som stadgas i tjuvabalken i MESTL.
121. Klemming 1856 s 118f.
122. *Ibid* s 128.
123. *Ibid* s 147, 155, 159.
124. Stb 1596—99 s 25f.
125. Klemming 1856 s 274f.
126. Glasmästarembetets skråordning 1585 s 10, NMA; Stb 1584—88 s 154.
127. Klemming 1856 s 22, 52f, 149f, 153f, 232, 236, 271.
128. *Ibid* s 22, 68.
129. *Ibid* s 28, 205.
130. *Ibid* s 150, 258.
131. Klemming 1856 s 3ff, 29f, 63f, Stb 1483—92 s 49.
132. Se Edgren 1987 s 250f; Hanson 1930 s 27ff; Hellner 1944 s 117; Löfgren s 65ff; Söderlund 1949 s 317ff.

133. Fröhlich 1974 s 35f; Reininghaus 1980 s 59ff, 142ff; idem 1983a s 57ff; idem 1984 s 221f; Schanz 1877a; Schulz 1985 s 164ff; Wesoly 1985 s 306ff. Även i Frankrike förekom gesällskap. Se t.ex. Davis 1966; Sewell 1980 s 40ff; Traunt 1979.
134. Reininghaus 1980 s 177ff; idem 1983a; idem 1984 s 221. Jämför även Schulz 1985 s 171ff.
135. Reininghaus 1980 s 161ff; Wesoly 1985 s 391.
136. Fröhlich 1974 s 115ff; Kocka 1984 s 97; Reininghaus 1980 s 185ff; Wesoly 1985 s 325ff. De tyska gesällskapen spelade en viktig roll även för att försvara gesällernas ekonomiska och sociala intressen gentemot mästarerna — inte minst i samband med gesällstrejker. Jämför Griessinger 1981; Keller 1986 s 77ff; Kocka 1984 s 97f; Reininghaus 1980.
137. Klemming 1856 s 3ff; Lindberg 1947 s 91f; Söderlund 1949 s 318f.
138. Ett tillägg till skråordningen är inskrivet detta år. Klemming 1856 s 5.
139. Ibid s 4.
140. Ibid s 5, 29f, 63f.
141. Lindberg 1947 s 88.
142. Ibid s 72.
143. Jämför Florén 1987a s 96; Gurevitj 1979 s 39; Medick 1981 s 38ff.
144. Detta innebär inte att jag skulle ansluta mig till åsikten att skråväsendets uppkomst kan förklaras utifrån en medveten intention att uppnå ett bestämt ekonomiskt mål. Jämför not 56 ovan. Det är viktigt att hålla isär frågan om skråväsendets uppkomst och frågan om vilka funktioner skråna hade eller utvecklade när de väl existerade.
145. Jämför Jecht 1926 s 80; Wege 1930 s 35.
146. Naturligtvis kan skråordningarnas bestämmelser aldrig garantera ett sådant överskott, eftersom detta också var beroende av den feodala exploateringen av mästarhushållen.
147. Jämför Marx 1974 s 147ff, 497. Se också Balibar 1970 s 165ff om reproduktion.
148. Marx 1974 s 148, 504; Balibar 1970 s 137.
149. Se Söderlund 1943 s 254ff; idem 1949 s 325ff.
150. Jämför på denna punkt Reininghaus 1980; idem 1983, Schulz 1984 s 319ff; idem 1985 s 171ff.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Nordiska Museets Arkiv (NMA), Stockholm.
 Glasmästareämbetet i Stockholm, skråordning 1585
 Riksarkivet (RA), Stockholm.
 Handlingar rörande Stockholms stad, vol 27
 Stockholms Stadsarkiv (SSA)
 Borgmästare och råds arkiv före 1636, vol 93, 94

Tryckta källor

- [Atb I] *Arboga stads tänkebok*. Första delen, 1451—1472, utg. av E Noreen & T Wennström, (*Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-sällskapet*, 53:1), Uppsala 1935—37.
 Klemming, G E (utg.) 1856: *Skrå-ordningar*, (*Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-sällskapet*, 13), Stockholm.
 Klemming, G E (utg.) 1868—81: *Småstycken på fornsvenska*, (*Skrifter utgivna av Svenska Fornskrift-sällskapet*), Stockholm.
 [MELL] *Magnus Erikssons landslag*, utg. av C J Schlyter, (*Samling af Sveriges Gamla Lagar*, 10), Lund 1862.
 [MESTL] *Magnus Erikssons stadslag*, utg. av C J Schlyter, (*Samling af Sveriges Gamla Lagar*, 11), Lund 1865.
 [PRF II] *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer 2*, utg. av E Nygren, Stockholm 1932.
 [Stb] *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592*, 1—11, utg. av Stockholms stadsarkiv, Stockholm 1939—74.
 [Stb] *Stockholms stadsböcker från äldre tid. Ser. 2. Tänkeböcker*, 1—5, Ny följd 1—8, Stockholm 1917—48.

Litteratur

- Alm, H 1944: *Murgesällerna i Stockholm*, Stockholm.
 Ambrosiani, S 1920: *Från de svenska skråämbetenas dagar*, Stockholm.
 Andrén, E 1944: "Arbetsvandringar. I staden", i: *Arbetare i helg och söcken. Del 2. Vardag och fest (Den svenska arbetarklassens historia, 10)*, Stockholm.
 Balibar, E 1970: "Den historiska materialismens grundläggande begrepp", i: L Althusser & E Balibar, *Att läsa kapitalet 2*, Stockholm.
 Beerbühl, M 1984: "Kontinuität und Wandel der Londoner Gesellenorganisationen im 18. Jahrhundert", i: *Handwerker in der Industrialisierung, Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis frühe 20. Jahrhundert* (red. U Engelhardt), Stuttgart.
 Below, G von 1887: "Zur Entstehung der deutschen Stadtverfassung", *Historische Zeitschrift*.
 — 1912: "Die Motive der Zunftbildung im deutschen Mittelalter", *Historische Zeitschrift*.
 — 1920: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen.
 Berg, R 1919: *Det danske haandværks historie*, Köpenhamn.
 Bergmann, J 1971: "Das 'Alte Handwerk' im Übergang. Zum Wandel von Struktur und Funktion des Handwerks im Berliner Wirtschaftsraum in vor- und frühindustrieller Zeit", i: *Untersuchungen zur Geschichte der frühen Industrialisierung vornehmlich im*

- Wirtschaftsraum Berlin/Brandenburg* (red. O Büsch), Berlin.
- 1973: *Das Berliner Handwerk in den Frühphasen der Industrialisierung*, Berlin.
- Bloch Ravn, T 1982: "Fra svendelav til fagforening. Brud eller kontinuitet?", *Arbejderhistorie*.
- 1986: "Oprør, spadsergang og lønstrejker i København før 1870", i: *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700—1985* (red. F Mikkelsen), Århus.
- Bois, G 1984: *The crisis of feudalism. Economy and society in eastern Normandy c. 1300—1500*, Cambridge.
- Brenner, R 1987: "The agrarian roots of European capitalism", i: *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* (red. T H Aston & C H E Philpin), Cambridge.
- Bräuer, H 1980: "Wandernde Handwerksgelesen um die Mitte des 17. Jahrhunderts in Chemnitz", *Beiträge zur Heimatsgeschichte von Karl-Marx-Stadt*.
- Bürgmann, J 1935: "Das Zunftwesen der Seestadt Wismar bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur deutschen Zunftgeschichte", *Mecklenburgische Jahrbücher*, 99.
- Christoffersen, A 1980: *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets udvikling i Lund c:a 1000—1350*, Lund.
- 1982: "Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmiddelalderiske byutvikling", *Bebyggelsehistorisk Tidsskrift*.
- Cohen, G A 1978: *Karl Marx's theory of history. A defence*, Oxford.
- Dahlbäck, G 1978: "Stad och land — en studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland", *Scandia*.
- Darnton 1985: "Workers revolt: The great cat massacre of the Rue Saint-Séverin", i: dens., *The great cat massacre and other episodes in French cultural History*, Harmondsworth.
- Davis, N Z 1966: "A trade union in Sixteenth-century France", *The Economic History Review*.
- 1977: "Strikes and salvation at Lyon", i: dens., *Society and culture in early modern France*, Stanford.
- Dobb, M 1981: *Studies in the development of capitalism*, New York.
- Dobson, C R 1980: *Masters and journeymen. A prehistory of industrial relations 1717—1800*, London.
- Duby, G 1981: *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600—1200*, Stockholm.
- Eberstadt, R 1915: *Der Ursprung des Zunftwesens und die älteren Handwerkerverbände des Mittelalters* (2 Aufl.), München & Leipzig.
- Edgren, L 1983: "Hantverket under 1800-talet. Tendenser i nyare tysk och brittisk hantverksforskning", *Scandia*.
- 1984: "Schenk och skyvmfning. Från gesällskap till fackförening. Malmögesällers yrkesorganisationer efter 1847", *Arbetarhistoria*.
- 1987: *Lärling — gesäll — mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750—1847*, Lund.
- Ekdahl, L 1987a: "Företagsägare och företagsledning under tidig kapitalism. En studie av Stockholms tryckeriindustri 1752—1812", *Historisk tidskrift*.
- 1987b: "Makten över produktionen", *Häften för kritiska studier*.
- Elkar, R 1983: "Umriss einer Geschichte der Gesellenwanderung im Übergang von der Frühen Neuzeit zur Neuzeit", i: *Deutsches Handwerk in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Sozialgeschichte — Volkskunde — Literaturgeschichte* (red. R Elkar), Göttingen.
- 1984: "Wandernde Gesellen in und aus Oberdeutschland. Quantitative Studien zur Sozialgeschichte des Handwerks vom 17. bis zum 19. Jahrhundert", i: *Handwerker in der Industrialisierung, Lage, Kultur und Politik vom Späten 18. bis frühe 20. Jahrhundert* (red. U Engelhardt), Stuttgart.
- Elster, J 1986: *Making sense of Marx*, Cambridge.

- Ennen, R 1971: *Zünfte und Wettbewerb. Möglichkeiten und Grenzen zünftlerischer Wettbewerbsbeschränkungen im städtischen Handel und Gewerbe des Spätmittelalters* (Neue Wirtschaftsgeschichte 3, red. I Bog.), Köln & Wien.
- Florén, A 1987a: *Disciplinerig och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet. Jäders bruk 1640—1750*, Uppsala.
- 1987b: "Artisans and artisan attitudes towards work in the transition to large-scale production-units. The example of the Swedish armament industry during the 17th century", i: *III Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 1986*.
- Fröhlich, S 1974: *Die soziale Sicherung bei Zünften und Gesellenverbänden. Darstellung, Analyse, Vergleich*, Berlin.
- Genovese, E 1976: *Roll Jordan roll. The world the slaves made*, New York.
- Geremek, B 1962: *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe—XVe siècle. Étude sur le marché de la main-d'oeuvre au moyen âge*, Paris.
- 1970: "Les migrations des compagnons au bas moyen-âge", *Studia Historiae Oeconomicae*, 5.
- Griessinger, A 1981: *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jahrhundert*, Frankfurt a M.
- 1983: "Streikbewegungen im deutschen Baugewerbe an der Wende vom 18. bis zum 19. Jahrhundert. Eine vergleichende Analyse", i: *II Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 1982*.
- 1984: "Handwerkerstreiks in Deutschland während des 18. Jahrhunderts. Begriff — Organisationsformen — Ursachskonstellationen", i: *Handwerker in der Industrialisierung, Lage, Kultur und Politik vom Späten 18. bis frühe 20. Jahrhundert* (red. U Engelhardt), Stuttgart.
- Griessinger, A & Reith, R 1983: "Obrichkeitliche Organisationskonzeptionen und handwerkliches Konfliktverhalten im 18. Jahrhundert. Nürnberg und Würzburg im Vergleich", i: *Deutsches Handwerk in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Sozialgeschichte — Volkskunde — Literaturgeschichte* (red. R Elkar), Göttingen.
- 1986: "Lehrlinge im deutschen Handwerk des ausgehenden 18. Jahrhunderts. Arbeitsorganisation, Sozialbeziehungen und alltägliche Konflikte", *Zeitschrift für historische Forschung*.
- Gustafsson, B 1987: "The rise and economic behaviour of the medieval craft guilds. An economic-theoretical interpretation", *Scandinavian Economic History Review*.
- Gurevitj, A J 1979: *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*, Stockholm.
- Hansson, S 1919: *Ur skomakareyrkets historia. En studie över skräväsandet*, Stockholm.
- 1930: *Skrätidens gesäller*, Stockholm.
- 1931: *Bland mästare, gesäller och lärpojkar (Från kunskapens fält, 9)*, Stockholm.
- Helmfrid, B 1963: *Norrköpings stads historia 1568—1719*. Del 1, Stockholm.
- Hellner, B 1944: "Arbetsorganisation. Städerna", i: *Arbetare i helg och söcken. Del 2. Vardag och fest (Den svenska arbetarklassens historia, 10)*, Stockholm.
- Hindværbk & Hirst, P Q 1975: *Pre-capitalist modes of production*, Henley-on-Thames.
- Håndværkets kulturhistorie. Del 3. Håndværket og statsmagten. Perioden 1700—1862* (red. V Dybdahl & I Dübeck), Köpenhamn 1983.
- Höhler, J 1903: "Die Anfänge des Handwerks in Lübeck", *Archiv für Kultur-Geschichte*.
- Jeht, H 1926: "Studien zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*.
- Kaplan, S 1979: "Reflexions sur la police du monde du travail, 1700—1815", *Revue Historique*.
- Kaschuba, W 1984: "Vom Gesellenkampf zum sozialen Protest. Zur Erfahrungs- und Konflikt disposition von Gesellen-Arbeitern in den Vormärz- und Revolutionsjahren", i: *Handwerker in der Industrialisierung, Lage, Kultur und Politik vom Späten 18. bis frühe 20. Jahrhundert* (red. U Engelhardt), Stuttgart.
- Kaufhold, K H 1978: *Das Gewerbe in Preussen um 1800*, Göttingen.

- 1980: *Das Handwerk der Stadt Hildesheim im 18. Jahrhundert. Eine wirtschaftsgeschichtliche Studie*, Göttingen.
- Keller, K 1986: "Zur Handwerksgesetzgebung des kursächsischen Territorialstaates 1547—1780", *Regionalgeschichtliche Beiträge aus dem Bezirk Karl-Marx-Stadt*.
- Kocka, J 1983: *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800—1873*, Bonn.
- 1984: "Craft traditions and the labour movement in nineteenth-century Germany", i: *The power of the past. Essays for Eric Hobsbaun* (red. P Thane, G Crossick & R Floud), Cambridge.
- Krebs, W 1935: *Alte Handwerksbräuche. Mit besonderer Berücksichtigung der Schweiz*, Basel.
- Kulischer, J 1928: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Erster Band. Das Mittelalter, (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Abteilung, 3. Verfassung, Recht, Wirtschaft, 4)*, München & Berlin.
- Kumlien, K 1971: *Västerås genom tiderna. Del 2. Västerås till 1600-talets början*, Västerås.
- Langer, H 1968: "Zur Rolle der Lohnarbeit im spätmittelalterlichen Zunfthandwerk der Hansestädte", *Jahrbuch für Regionalgeschichte*, 3.
- 1973: "Spätmittelalterliche Lohnarbeit im Spiegel der Stralsunder Gerichtsbücher und Handwerkerakten", *Greifswald-Stralsunder Jahrbuch*, 10.
- Lentze, H 1967: "Nürnberg's Gewerbeverfassung des Spätmittelalters im Rahmen der deutschen Entwicklung", i: *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs*, Band 2, Nürnberg
- Leps, C 1934: "Das Zunftwesen der Stadt Rostock bis zum mitte des 15. Jahrhunderts", *Hansische Geschichtsblätter*.
- Lindberg, F 1947: *Hantverkarna 1. Medeltid och äldre vasatid (Den svenska arbetarklassens historia, 11)*, Stockholm.
- Lindegren, J 1980: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620—1640*, Uppsala.
- Lindkvist, T 1979: *Landborna i Norden under äldre medeltid*, Uppsala.
- Lindström, D 1987: "The guild, the city and the state. Craft guilds in Stockholm during the late middle and early modern ages", i: *III Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 1986*, Band 1.
- Ljung, S 1949: *Arboga stads historia. Första delen. Tiden intill 1551*, Arboga.
- 1963: *Enköpings stads historia 1. Tiden till och med 1718*, Enköping.
- 1965: *Norrköpings historia intill 1568*, i: *Norrköpings historia 1. Från forntid till vasatid*, Stockholm.
- Loit, A 1978: "Klassamhällets uppkomst i Sverige. Ett forskningsläge", *Historisk tidskrift*.
- Lutz, A 1957: *Jünglings- und Gesellenverbände im alten Zürich und im alten Winterthur*, Affoltern.
- Löfgren, A 1925: *Stockholms kanngjutarenskrå (Det svenska tenngjutarehantverkets historia, Del 1, Band 1)*, Stockholm.
- Magnusson, L 1988: *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800—1850*, Vänersborg.
- Marx, K 1974: *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess*, Leipzig.
- 1975: "Den omedelbara produktionsprocessens resultat", i: *K Marx & F Engels, Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter*, Köthen.
- 1976: *The german ideology*, Moskva.
- Maschke, E 1980: "Soziale Gruppen in der deutschen Stadt des späten Mittelalters", i: *Über Bürger, Stadt und städtische Litteratur im Spätmittelalter. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1975—1977* (red. J Fleckenstein & K Stackmann), Göttingen.
- Medick, H 1981: "The proto-industrial family economy", i: P, Kriedte, H Medick & J

- Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism*, Cambridge.
- Mickwitz, G 1936: *Die Kartellenfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens. Eine Studie in spätantiker und mittelalterlicher Wirtschaftsgeschichte*, Helsingfors.
- Mitterauer, M 1984: "Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit", i: *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt* (red. A Haverkamp), (Städteforschung, A/18), Köln & Wien.
- Névés, C 1974: *Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige*, Uppsala.
- Norborg, L-A 1963: "Jönköping under medeltid och äldre vasatid", i: H Arbman & L-A Norborg, *Jönköpings stads historia. Del 1. Från äldsta tid till stadens brand 1612*, Nordström, A 1975: *Vindragarna*, Stockholm.
- Persson, G 1987: "Skrå och marknad", i: *Ekonomisk-historiska vingslag. Festskrift tillägnad G Fridlitzius & L Jörberg*, Lund.
- Rasmussen, E 1985: *Mester og svend. Studier over københavnske tømrer- og murersvendenes lønproblemer og sociale forhold 1756—1800*, Aarhus.
- Reid, D 1976: "The decline of Saint Monday", *Past & Present*.
- Rosman, H 1905: "En arbetskonflikt på 1600-talet", i: *Samfundet S:t Eriks årsbok*.
- Reininghaus, W 1980: *Zur Entstehung der Gesellengilden im Spätmittelalter*, Münster. (Även utg. i: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 71, Wiesbaden 1981.)
- 1981: "Die Migration der Handwerksgesellen in der Zeit der Entstehung ihrer Gilden (14./15. Jahrhundert)", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*.
  - 1983a: "Das ‚ganze Haus‘ und die Gesellengilden. Über die Beziehungen zwischen Meistern und Gesellen im Spätmittelalter", i: *Deutsches Handwerk in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Sozialgeschichte — Volkskunde — Literaturgeschichte* (red. R Elkar), Göttingen.
  - 1983b: "Gesellenvereinigungen als Problem der Kontinuität in der deutschen Sozialgeschichte", *II Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém 1982*.
  - 1984: "Die Gesellenvereinigungen am Ende des Alten Reiches. Die Bilanz von dreihundert Jahren Sozialdisziplinierung", i: *Handwerker in der Industrialisierung, Lage, Kultur und Politik vom Späten 18. bis frühe 20. Jahrhundert* (red. U Engelhardt), Stuttgart.
  - 1988: "Wanderungen von Handwerkern zwischen hohem Mittelalter und Industrialisierung. Ein Versuch zur Analyse der Einflussfaktoren", i: *Migration in der Feudalgesellschaft* (red. G Jaritz & A Müller), Frankfurt a M & New York.
- Schanz, G 1877a: *Zur Geschichte der deutschen Gesellen-Verbände. Mit 55 bisher unveröffentlichten Documenten aus der Zeit des 14.—17. Jahrhunderts*, Leipzig.
- 1877b: "Zur Geschichte der Gesellenwanderungen im Mittelalter", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 28.
- Schildhauer, J 1959: "Gesellen- und Tagelöhnererhebungen in den mecklenburgischen Städten von 1790 bis 1800", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*.
- Schmelzeisen, K G 1935: *Die Rechtstellung der Frau in der deutschen Stadtwirtschaft. Eine Untersuchung zur Geschichte des deutschen Rechts*, Stuttgart.
- Schmieder, E 1939: *Geschichte des Arbeitsrechts im deutschen Mittelalter 1*, Leipzig.
- Schoenlank, B 1889: "Zur Geschichte altnürnbergischen Gesellenwesens", i: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Neue Folge 19 (53).
- Schulz, K 1984: "Die Stellung der Gesellen in der Spätmittelalterlichen Stadt", i: *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt* (red. A Haverkamp), (Städteforschung, A/18), Köln & Wien.
- 1985: *Handwerksgesellen und Lohnarbeiter. Untersuchungen zur oberreinischen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14. bis 17. Jahrhunderts*, Sigmaringen.
- Skarin Frykman, B 1986: "Industrins arbetsvillkor — bagargesällens frihetsdröm", *Arkiv*.

- 1987: *Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Om bagare i Göteborg 1800—1919*, Göteborg.
- Sewall, W 1980: *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848*, Cambridge.
- Sommarin, E 1908: "Till prisernas och arbetslönernas historia", *Statsvetenskaplig tidskrift*.
- Stahl, F 1874: *Das deutsche Handwerk*, Gießen.
- Swanidze, A A 1967: *Remeslo i remeslenniki srednewekowej Szwecji (14—15 vv.)*, Moskva.
- Sonenscher, M 1987: "Journeyman, the courts and the French trades", *Past & Present*.
- Sweezy, P 1975: *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Lund.
- Söderlund, E 1943: *Stockholms hantverkarklass 1720—1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*, Stockholm.
- 1949: *Hantverkarna 2. Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden (Den svenska arbetarklassens historia, 12)*, Stockholm.
- Thomas, K 1964: "Work and leisure in pre-industrial society", *Past & Present*.
- Thompson, E P 1982: *The making of the english working class*, Harmondsworth.
- 1983: "Tid, arbetsdisciplin och industrikapitalism", i: dens., *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*, Malmö.
- Thrupp, S 1963: "The guilds", i: *The Cambridge economic history of Europe 3. Economic organisation and politics in the middle ages*, Cambridge.
- Traut, C 1979: "Solidarity and symbolism among journeymen artisans. The case of compagnonnage", *Comparative studies in society and history*.
- Uhl, H 1973: *Handwerk und Zünfte in Eferding. Materialien zum Grundherrschaftlichen Zunfttypus*, Wien.
- Wege, E 1930: *Die Zünfte als Träger wirtschaftlicher Kollektivmassnahmen (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 20)*, Stuttgart.
- Wesoly, K 1985: *Lehrlinge und Handwerksgelesen am Mittelrhein. Ihre soziale Lage und ihre Organisation vom 14. bis ins 17. Jahrhundert*, Frankfurt a M.
- Wissell, R 1974: *Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit 2*, Berlin.
- Zeida, A 1975: "Das Wandern der Gesellen und seine Bedeutung im alten Riga vom 14. bis zum 18. Jahrhundert", i: *Hansische Studien 3. Bürgertum, Handelskapital, Städtebünde*, Weimar.